

מחקרי ארץ יהודה

אסופת מאמרים
לזכרו של דוד עמית

קובץ ז

עורכים:

יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל

הוצאת ספרים 'עציון'
בית ספר שדה כפר עציון
תשפ"ה (2025)

ועדת מערכת

פרופ' אסתי אשל | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר ציונה בן גדליה | מו"פ אזורי מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
פרופ' בעז זיסו | אוניברסיטת בר אילן
ד"ר יחיאל זלינגר | רשות העתיקות
עמיחי נעם, בנימין טרופר | בית ספר שדה כפר עציון
עמוס סבח | רשות הטבע והגנים
פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן | אוניברסיטת בר אילן

כתב עת זה יוצא במימון:

המכון לחקר תולדות הצינונות ביחידת המדען הראשי בקרן קיימת לישראל
מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
המחלקה ללימודי ארץ ישראל על שם מרטיין (זוס) אוניברסיטת בר אילן
מו"פ מזרח, יו"ש ובקעת הירדן
רשות הטבע והגנים — מחוז יהודה ושומרון (קמ"ט שמורות טבע ופארקים)
רשות העתיקות
עמותת בני גוש עציון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

מרכז היסטורי
לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה
Jerusalem Epigraphic Center of Jewish History

מנהל אזורי

רשות
הטבע
והגנים

קרן קיימת לישראל
KKL - JNF

מו"פ אזורי מזרח
יו"ש ובקעת הירדן

האגף
לחקר
היהדות
העתיקה
המכון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה

מרכז היסטורי

המחלקה ללימודי ארץ
ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטיין (זוס)
המחלקה למדע היהדות
אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות לבית ספר שדה כפר עציון, תשפ"ה (2025)

ISSN 2707-6393

הוצאה לאור: הוצאת ספרים 'עציון', בית ספר שדה כפר עציון

תמונות על העטיפה באדיבות ישיב גלר

עורכים: יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ ונדב פרנקל

עריכה לשונית: שירה עבאדי

עיצוב גרפי: סטודיו ולדמן

הדפסה: דפוס העיר החדשה, ירושלים

תוכן העניינים

5	בפתח הקובץ
7	הקדמת העורכים
9	נועם בר דוד כתובות מרשה בבחינה חישובית: סטטיסטיקה ומרחב
21	עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד גילוייה של מנהרה החוצה את קו פרשת המים הארצי בתוואי אמת המים העליונה לירושלים ומשמעותה
43	ארז גירון חידת האנטוניה – יציאה מהסבך
65	יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר מבט חדש על סביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה
85	עמיחי שוורץ עניין של השקפה – לתולדות האתר נבי יקין, ממזרח לחברון
109	מיכאל טשרנין הרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית לאור המקורות הכתובים
139	ערן גליק יריחו: צליינים, תיירים ויהודים בעיר התמרים משלהי התקופה העות'מאנית ועד סוף המנדט הבריטי בארץ ישראל
165	דבורה גלעדי ההנצחה הכושלת של סוגת ספרי הזיכרון לחללי חברון בתרפ"ט
193	יורם אלמכיאס מה ל'זקן' בעיר האבות? עלילות גדוד העבודה בהרי חברון
213	יוסי שפנייר "מוצלי אש-עציון" – קורות ספרי התורה של גוש עציון בעלייה להתיישבות, במלחמה, בשבי ובתקומה
235	סימביקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מריה ינוחניה, אהוד ויס צמחי הפולחן בגת פלשתים – עדות ממקדשי שפת נחל האלה
257	עמוס פרומקין המשבר האקלימי הקודם – התקופה הבין-קרחונית האחרונה בישראל
273	רשימת משתתפים
5*	תקצירים באנגלית

בפתח הקובץ

קובץ מחקרים זה יוצא לרגל כנס מחקרי ארץ יהודה התשיעי, ומסכם את דברי שני הכנסים שנערכו בשנתיים האחרונות. אנו שמחים על הכנס ועל כתב העת, שהפכו כבר למסורת, ומציבים לנו רף גבוה של פעולה בשדה המחקר המשלימה את היכרותנו עם ארץ יהודה. לזכרו של ד"ר דוד עמית ז"ל, ארכיאולוג, מדריך, חוקר ומנהל בית ספר שדה, אנו ממשיכים בעשייה של יצירה מדעית לצד הנחלת המורשת לציבור. בקובץ שאתם אווזים בידיכם כונסו, בעזרת המערכת האקדמית של הכנס, שנים עשר מאמרים שטרם פורסמו, המאירים זוויות נוספות ובלתי ידועות על ארץ יהודה.

הקובץ, כמו גם הכנס, מחולק תמיד לשלוש קטגוריות: ארכיאולוגיה, מדעי הטבע ועת חדשה. החיבור בין המרכיבים השונים של הקובץ מאפשר מבט רחב יותר על תחום ידיעת הארץ. לפיכך, בקובץ אחד תוכלו לקרוא על הצעה חדשה לזיהויה של מצודת האנטוניה, על חידושים בחקר אמות המים לירושלים מימי הבית השני, ולצד זה מאמרים על ספרי התורה של גוש עציון שהובאו עם תושבי הקיבוצים לשבי ועל ספרי הזיכרון שנכתבו ביישוב העברי בארץ ישראל לזכר חללי פרעות תרפ"ט.

זה המקום גם להודות לצוות ההיגוי, אשר משקיע רבות מזמנו כדי לקדם את כתב העת ואת הכנס המלווה אותו: פרופ' אסתי אשל, ד"ר ציונה בן-גדליה, פרופ' בועז זיסו, פרופ' יוסי לשם, עמוס סבח, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן ובנימין טרופר, ולעורכים ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ וד"ר נדב פרנקל.

הוצאתו של כתב העת תוך כדי מלחמת חרבות ברזל, ותוך כדי גיוסם של חלק מהעורכים ומהכותבים לשירות מילואים ממושך, מעידה על חוסנו של בית ספר שדה ועל חשיבותו של מחקר ולימוד ידיעת הארץ גם בזמנים של סופה וסער, בבחינת 'עם שאינו יודע את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל'. אנו מתפללים לשיבת החטופים שעוד מוחזקים ברצועת עזה, ולניצחון מהיר במלחמה בכל החזיתות.

בברכת קיץ טוב,

עובד גמלא ועמיחי נעם, בית ספר שדה כפר עציון

אייר תשפ"ה (2025)

הקדמת העורכים

הקובץ 'מחקרי ארץ יהודה' יוצא לאור זו הפעם השביעית, לאחר הפסקה בת שנה בשל מלחמת חרבות ברזל, וגיוסם של חלק מהכותבים והעורכים לשירות מילואים. בקובץ מוגשים מחקרים חדשים העוסקים בארץ יהודה מתחומי מחקר שונים: ארכיאולוגיה, גיאוגרפיה היסטורית, היסטוריה, ומדעי הטבע. רוב המאמרים מבוססים על הרצאות שניתנו בכנסים שנערכו בבית ספר שדה כפר עציון בשנים תשפ"ג-תשפ"ה, ולצידם מאמר עצמאי.

שנים עשר המאמרים המופיעים בקובץ עברו שיפוט בידי קוראים חיצוניים ועריכת לשון מוקפדת, כמקובל בכתבי עת מדעיים. הם מסודרים בחלוקה לשלושה תחומי מחקר, ברצף כרונולוגי: שישה מאמרים עוסקים בארכיאולוגיה ובגיאוגרפיה היסטורית; ארבעה דנים בעת החדשה; ושניים בעולם הטבע.

המאמר הראשון בשער הארכיאולוגיה מציע ניתוח מחודש לממצאים ישנים. במאמר בוחן נועם בר דוד את הכתובות שהתגלו במרשה שבשפלת יהודה בכלים חישוביים. השימוש במתודה המתקדמת שופך אור על המבנה החברתי ועל החיים העירוניים בעיר בתקופה ההלניסטית. המאמר השני עוסק במשמעות גילוי מנהרה חצובה בתוואי אמת המים העליונה לירושלים. המחקר, שנערך בידי עזריאל יחזקאל ואירנה זילברבוד, תורם נדבך של ידע נוסף לנושא, שהיה אחד מתחומי המחקר הראשונים שבהם עסקו מדריכי בית ספר שדה כפר עציון לאחר הקמתו. יעדה של מערכת האמות – ירושלים – הוא נושא המאמר השלישי. במאמר מציע ארז גירון פתרון חדש לשאלה מרכזית הקשורה לטופוגרפיה העירונית של ירושלים בשלהי ימי בית שני, מיקומה של מצודת האנטוניה. מליבה של ירושלים בתפארתה מוביל המאמר הרביעי אל הפריפריה העירונית לאחר חורבן הבית השני. במחקר המקיף, המבוסס על ניתוח מרחבי, בוחנים יוסף שפיזר, בועז זיסו ויחיאל זלינגר את המערך היישובי בסביבות ירושלים בתקופה הרומית התיכונה ואת השינויים שעבר בעקבות המרד הגדול.

שני מאמרים הוקדשו למחקרים גיאוגרפיים-היסטוריים מימי הביניים, הבוחנים אתרים בנופי הספר של ארץ יהודה. המאמר הראשון מוקדש לאתר נבי יקין, מדרום מזרח לחברון. במאמר מציע עמיחי שוורץ סקירה היסטורית מקיפה של תולדות האתר, והתפתחות המסורות הקשורות אליו, בהקשר למיקומו במרחב. המאמר השני מוקדש להרודיון וסביבתו בראשית התקופה העות'מאנית. המחקר, הכולל סקירה היסטורית של מגוון מקורות כתובים מסוגות שונות, מאיר תקופה עלומה שבמהלכה עברה סביבה זו שינוי ניכר.

היבטים שונים בהיסטוריה של ארץ יהודה בעת החדשה מוצגים בארבעה מאמרים, העוסקים בתובנות חדשות על אירועים מהמאה הקודמת. המאמר הראשון עוסק בתיירות ליריחו ובהשפעותיה החברתיות והכלכליות על המרחב. במאמר בוחן ערן גליק את המבקרים השונים בעיר בין שלהי התקופה העות'מאנית לסוף המנדט הבריטי, תקופה שכמעט לא נחקרה בתולדות העיר החשובה. יריחו היא אבן בוחן להתפתחות התיירות בארץ ישראל כולה עם ראשיתה של העת החדשה, על היבטיה הלאומיים, הדתיים והכלכליים.

במאמר השני בוחנת דבורה גלעדי את הנצחת חללי פרעות תרפ"ט בעיר חברון באמצעות סקירת ארבעה ספרי זיכרון שראו אור סמוך לטבח, כאשר כל ספר הדגיש זווית אחרת בפרעות ובזיכרון הנרצחים. ספרים אלו לא זכו להצלחה, ובמחקרה מציעה גלעדי סיבות לכישלון דרכו היא לומדת על ניסיונם של היישוב היהודי בארץ ומוסדותיו להפיק לקחים מהפרעות. מאמר נוסף מוקדש גם הוא לעיר האבות חברון, ובו דן יורם אלמכיאס במפגש בין חדש וישן, בין חברי גדוד העבודה והקהילה היהודית בעיר. במאמר הוא מצביע על החותם המשמעותי, אך הסמוי, שהותיר המפגש בליבם של חברי גדוד העבודה. המאמר הרביעי בשער זה מוקדש לקורות ספרי התורה שהשתייכו לקיבוצי גוש עציון לפני מלחמת העצמאות. הסקירה מעניקה מבט מזווית לא שגרתית על ההיסטוריה ההתיישבותית של גוש עציון משלבי הקמתו ועד לאחר מלחמת העצמאות, ומדגישה את הסמליות שייחסו קהילות קיבוצי הגוש לספרי התורה בימי השבי והחורבן, ואף בזמן החזרה למדינת ישראל בתום תקופת השבי.

שני מחקרים הוקדשו לתחומי מדעי הטבע. הראשון מסכם מחקר ארכיאולוגי-בוטני שנערך בידי סימביקה פרומין, אהרן מאיר, עמית דגן, מרינה ינוחנה ואהוד ויס, שבו נבחנו שרידים בוטניים שנמצאו במקדשי העיר התחתית של תל צפית, המזוהה כגת פלשתים. המחקר מאיר את מנהגי הפולחן של התרבות הפלשתית בתקופת הברזל, היבט משמעותי בחייהם של בני הזמן, אשר הידע הקיים על אודותיו מועט. במאמר השני מוצג שחזור אקלימי של התקופה הבינ־קרחונית האחרונה (116,000–131,000 שנה לפני זמננו), שבוצע בידי עמוס פרומקין. הוא כולל ניתוח איזוטופי של משקעי מערות ומחווניים נוספים, והשלכותיו משמעותיות גם להתמודדות עם שינויי אקלים הצפויים בעתיד.

ברצוננו להודות לכותבי המאמרים שנרתמו למלאכה, העלו על הכתב את חידושיהם, והעמידו לרשותנו את מחקריהם החשובים. תודתנו שלוחה גם לקוראים החיצוניים שקראו והעירו את הערותיהם. לרשות העתיקות, לקרן קיימת לישראל, למרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, לקמ"ט שמורות טבע ופארקים במנהל האזרחי, לרשות הטבע והגנים, למו"פ מזרח, למחלקה ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן על שם מרטינ (זוס) ולאגף לתרבות יהודית על תמיכתם, שסייעה בהוצאת קובץ זה. תודה גדולה נתונה לשירה עבאדי על עריכה לשונית מוקפדת ולסטודיו ולדמן על עבודת העיצוב, העימוד וההבאה לדפוס. תודה אחרונה להנהלת בית ספר שדה כפר עציון, לעובד גמלא המנכ"ל ולעמיתי נעם הסמנכ"ל, על תמיכה, סיוע, והצבת רף גבוה למחקר ולהיכרות מעמיקה עם ארץ יהודה גם בעת מלחמה. אנו מקווים ומתפללים כי כאשר קובץ זה יראה אור יהיו החטופים בחיק משפחותיהם.

העורכים,

ד"ר יחיאל זלינגר, עמיחי ליפשיץ, ד"ר נדב פרנקל

ההנצחה הכושלת של סוגת ספרי הזיכרון לחללי חברון בתרפ"ט

דבורה גלעדי

מבוא

מאורעות תרפ"ט פרצו ב"ז באב התרפ"ט, 23 באוגוסט 1929. הם נמשכו שבעה ימים, ובמהלכם נהרגו 133 יהודים ו-116 ערבים. רובם המוחלט של ההרוגים היהודים נרצחו בבתיהם, בהיותם לא חמושים, בידי תוקפים ערבים. רוב ההרוגים הערבים נהרגו בשעה שתקפו יישובים או שכונות יהודיות. רובם נפגעו מאש כוחות הביטחון הבריטיים, מיעוטם מאש אנשי 'הגנה'. מספר הפצועים עמד על 341 יהודים ו-232 ערבים (כהן 2013: 20–21).¹

עמוד ב'

מזועות הטבת החברוני

[illegible]

הוא נשאל: "האם תוכלו להסביר לי את זה?"
הוא ענה: "אנחנו לא יודעים, אבל אנחנו חושבים שזה יכול להיות משהו חשוב."
הוא נשאל: "האם תוכלו להסביר לי את זה?"
הוא ענה: "אנחנו לא יודעים, אבל אנחנו חושבים שזה יכול להיות משהו חשוב."
הוא נשאל: "האם תוכלו להסביר לי את זה?"
הוא ענה: "אנחנו לא יודעים, אבל אנחנו חושבים שזה יכול להיות משהו חשוב."

רמב"ם

אחד מ-ב'ור'י ההגנה

התרגום נעזר ויזיליות, וסמך חבים תחבתי ויחשבים וירוד בעם החבים, בורח"ה היה נמצא
 על המסורת ואלה המכרים המכרים ביהו"ה, כמכריהם המכריהם ויחשבים" המידות המכריהם
 הן עשר בראש פלגים המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם
 "וע" המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם המכריהם

[illegible]

מזועות חברו

[illegible]

איור 1: העיתון דאר היום, ג' באלול תרפ"ט 08.09.1929.

השינויים שעבר היישוב בעקבות המאורעות היו חסרי תקדים. יהודים משכונות ספר נטשו את בתיהם. כ־10,000 פליטים הגיעו לערים ולמושבות מחוסרי כול ונפלו כמעמסה על הציבור – אלמנות, יתומים ואנשים שאיבדו את ביתם ואת פרנסתם (עמיקם תר"ץ: 109). יישובים וקהילות יהודיות ננטשו, ולעיתים אף נחרבו. תושבי חברון פונו והעיר התרוקנה מיהודים. הפגיעה במגזר ההתיישבותי הייתה אדירה. כ־60% מן היישובים נפגעו ישירות במאורעות, בגוף או בנפש. היישוב עמק הארזים נעזב לאחר קרב. מן המושבות כפר אוריה, מגדל עדד והרטוב נמלטו התושבים, ושכנים ערבים הגנו עליהם. חולדה עמדה בעוז מול התקפה, אך לבסוף נעזבה בהוראת הבריטים. באר טוביה נעזבה לאחר קרב, וכן רמת רחל. עקרון נעזבה בהוראה בריטית. גם בגליל נעזבו כמה יישובים – עין זיתים, משמר

העמק ויסוד המעלה. רבים מהיישובים שנעזבו נשדדו ונשרפו כליל. קהילות קטנות בערים ערביות פונו בעצת המשטרה. כך בטול כרם, בשכם, בבית שאן ובעזה, אליהן לא שבו עוד יהודים בתקופת המנדט. הרכוש נותר מאחור (לג 1988: 136; דינור 1973: 317–336).

[illegible]

ימי-הדמים בארץ

בעיר ההריגה
(השחיטה בחבריו)
(מפני צרי רצח)

המהומות בירושלים

איור 2: העיתון הארץ, כ"ו באב תרפ"ט, 01.09.1929.

דבר הימים האלה

[illegible]

המאורעות היו קו שבר ביחסי היהודים והערבים בארץ ישראל. נראה שלא היה אירוע בתולדות היישוב שעורר אימה כה רבה כמו מאורעות אלה (שפירא 1993: 303–304).² בעיני דוד בן גוריון, יושב ראש ההסתדרות ומנהיגו הבלתי מוצהר של היישוב, המאורעות הפכו את השמדת היישוב מרעיון שלא יעלה על הדעת לאפשרות ריאלית (כהן 2007: 238–241; גולדשטיין 2019: 240–244).

רוב חללי המאורעות, 67 במספר, נהרגו בחברון, ולכן הפכה העיר למרכזית בהתייחסות ובזיכרון של מאורעות תרפ"ט. זהו מספר הרוגים שאין דומה לו אפילו במעט בשאר אזורי הארץ. כדי להבין כמה מספר ההרוגים חריג נציין שהמקום השני במספר חללי היה צפת, עם 18 הרוגים. בירושלים נהרגו 17, בתל אביב ובחיפה נהרגו שישה.

אירועי חברון התרחשו ביום השני למאורעות – יום שבת, י"ח באב תרפ"ט, 24 באוגוסט 1929. הם התרחשו בשעות הבוקר ונמשכו פחות משעתיים (כהן 2013):

איור 3: העיתון דבר הימים האלה, כ"ד באב תרפ"ט, 30.08.1929.

(198), ונרצחו בהם 67 איש. כשליש מהם, 24, היו תלמידי ישיבת חבורן. הטבח הסתיים כאשר מפקד משטרת חבורן, ריימונד קפראטה, שהגיע לעיר שלושה שבועות קודם, פיזר את ההמון. המאורעות ככלל, אך ביתר שאת בחבורן, היכו את היישוב בתדהמה. היה מקום לצפות שאירוע בסדר גודל כזה יעורר פעולות הנצחה רבות ביישוב, שהיה מודע לנושא ההנצחה והזיכרון.

לזיכרון האישי תוחלת חיים מוגבלת, ולכן תפקיד ההנצחה להעתיק זיכרונות אישיים אל מרחב הזיכרון הציבורי. ההנצחה היא הדרך שבה קהילות יוצרות ומשתפות את זיכרונותיהן והופכות את הזיכרון לממשי, כזה שיעניין גם את מי שלא חווה בעצמו את האירועים, ויימשך גם כאשר הזיכרון האישי ידעך (Zerubavel 1995: 5). ההנצחה היא משימה מורכבת, משום שהיא מערבבת בין זיכרונות אישיים של קרובים וחברים ובין הזיכרון הלאומי או הקהילתי.³

במאמר הבא נסקור ארבעה ספרי זיכרון לזכר חללי המאורעות שיצאו לאורך השנה שלאחר מותם. הבחירה בפרק זמן מצומצם זה היא משום שזוהו הטווח המידי שבו זיכרון המאורעות היה טרי וראשוני, ואפשר ללמוד מן הספרים על תפיסת זיכרון החללים בעיני בני הזמן. אחד הספרים עסק בחללי חבורן בלבד והאחרים הנציחו את כלל חללי המאורעות, אך מקום נכבד בהם ניתן לחללי חבורן, שהיו רוב חללי המאורעות.

יש להדגיש כי הנצחת חללי המאורעות ביישוב הייתה מתבקשת בשל הזעזוע הרב שבו התקבלו המאורעות. מדובר בפעם הראשונה שבה הסכסוך היהודי-ערבי הגיע לרמות אלימות גבוהות כל כך, אירוע שבסימונו נמנו ביישוב 133 גופות מרוטשות וחרוכות. מדובר באירוע שעיצב את תודעת שני הצדדים לשנים רבות כסכסוך דמים קשה מנשוא. מדובר באירוע שהשפעתו על היישוב הייתה חסרת תקדים: הן בהפיכת השיקולים הביטחוניים לעדיפות העליונה בחיי היישוב, הן בכניסת קבוצות של יהודי המזרח, שחלקן לא הגדירו עצמן ציוניות באופן חד משמעי, אל חיק המסגרת הציונית (כהן 2013: 11–12). להנצחת חללי האירוע, שהגדיר החוקר הלל כהן כטראומטי ביותר בתקופת המנדט, יש לצפות למצוא ספרות זיכרון ענפה. המאמר הבא יסקור וינתח את ספרי ההנצחה האלה וינסה להעריך את עוצמת ההד הציבורי שיצרו.

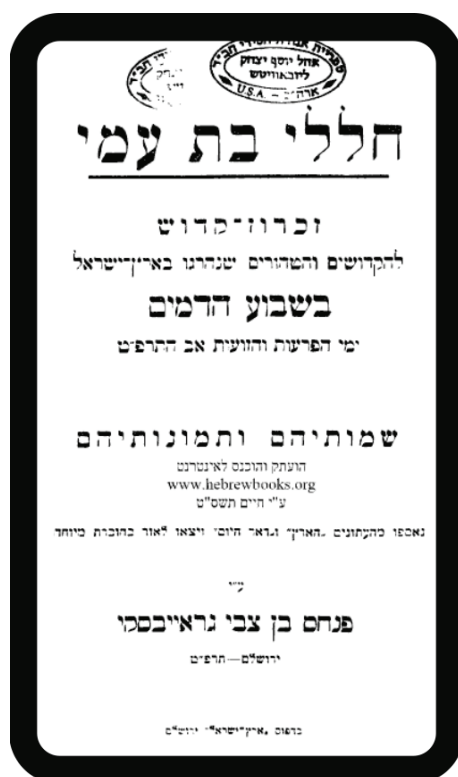
'חללי בת עמי' מאת פנחס בן צבי גרייבסקי

הסופר וההיסטוריון פנחס בן צבי גרייבסקי היה ירושלמי, בן היישוב הישן. עיסוקו הספרותי התמקד בתיעוד: לאורך 68 שנות חייו פרסם עשרות רבות של חוברות, בהן ליקט תעודות, תצלומים ומסמכים, בעיקר על ילידי הארץ. בעיתון 'הארץ' כינו אותו "אחד המחטטים המעולים שקם לה לירושלים בשנים האחרונות מילדיה".⁴

כחודש לאחר המאורעות הוא הוציא את הספר 'חללי בת עמי'. כותרת המשנה של הספר הייתה "זכרון קדוש להקדושים והטהורים שנהרגו בארץ ישראל בשבוע הדמים ימי הפרעות והזוועות" (גרייבסקי תרפ"ט). הנוסח העיד על סגנון השייך ליישוב הישן, ויכול היה לצאת תחת כותרת דומה על נרצחי פוגרום אחר ברחבי העולם. אין בכותרת קשר לציונות או לסכסוך, אלא זיכרון ליהודים קדושים שנהרגו. בעמוד הפתיחה כמה ציטוטים מן המקורות, כמו הפסוק "וירב בבת יהודה תאניה ואניה" (איכה ב: 5).

הספר הוא אוסף של קינות, דברי הספד ותמונות. רובו הגדול עוסק בחללי חברון – רק ארבעה מ־26 העמודים הכתובים עוסקים בחללים שאינם מחברון (עמודי התמונות מופיעים בנפרד מן העמודים הכתובים ובהם דווקא מעט התייחסות לחברון, עניין שאתייחס אליו בהמשך).

הספר נפתח בתמונתו של שלמה סלונים בן השנה, ניצול הטבח בחברון. תחת התמונה הכיתוב: "הילד הנפצע שלמה סלונים, השריד היחיד שנשאר ממשפחת ר' אליעזר דן סלונים שנרצחה בחברון ביום השבת י"ח אב" (גרייבסקי תרפ"ט). התמונה מזעזעת כיוון שנראה בה תינוק קטן בוכה, שנותר לבדו מכל משפחתו. הצבת התמונה בפתיחת הספר מעידה על הרוח המזועזעת והמדכאת העולה ממנו.

איור 4: ספר הזיכרון 'חללי בת עמי'.

כמה שירים מופיעים בספר, מאת המשורר יעקב רימון מתל אביב. הסגנון מתכתב עם קינות מסורתיות:

לבי זה איכה לא ישבר,
עיני אלו איכה לא תכהינה...
תנו לי ואבך יומם ולילה –
אתנה את חללי בת עמי...
ראה מה עוללו לבניך בחבורן
ראה איך היינו למשיסה ולבז
'מדוע תשחטו את בני?' 'מדוע הרגתם את ילדי?'
מתיפחת השכינה בחשאי ובוכים מר האבות
איך אלהי ישראל אלהי אמת
כי לא תרחם שארית עמך
אין עוד זמירותיך בלילות
ב'כנסת ישראל' משתפכות בטהרה
אי ארזי תורה שהתבודדו באהלך
אי לומדי המוסר שקדשו שמך –
על ספרך הטהורים כעגלות נערפו
על גנזיך מחמדך כשיות נשחטו...
נקום נקמת דמנו השפוך
וידעו כי אין אלוהים כאלוהינו.⁵

הפנייה בדברים היא לאלוקים, בסגנון המקובל בקינות המסורתיות על החורבן ועל אסונות בהיסטוריה היהודית. סיבת המוות היא קידוש השם. מטרת הקינה להתאבל על תלמידי ישיבת 'כנסת ישראל' בחבורן, שנהרגו עם ספריהם באוהלה של תורה. הבקשה מאלוקים היא לנקום ולשמור את עמו. אין קריאה אנושית להגנה או לנקמה, אין התייחסות להקשר הארץ ישראלי ואף לא לזהות הרוצחים, אלא תיאור כללי של גויים בלתי מזוהים שרצחו יהודים קדושים.

בשיר אחר בסגנון דומה נשאלו שוב שאלות אמוניות על הסתר הפנים של אלוהים והאבות:

קפאה השכינה באלם דממה,
התעלפה על טבוחי חבורן
האין עין אלוהים ברחבי השממה?
מתחוללים הפורעים מוכי עיוורון.
באין אלוה בציון כי כשה לטבח
היינו כיתומים חיים בלב ים?
ילדים, נשים וזקנים כצאן לטבח
ואי האבות בחבורן כי קולם נדם?⁶

הדברים מעלים תסכול רב ושאלות קשות על הסתר הפנים. השיר ממשיך לתאר בתסכול

עז יותר את זוועת עינוי הרצח, את חילול המתים ואת הקושי בזיהוי החללים, לאחר שאיברים קטועים נמצאו מוטלים בערבוביה.

שירו האחרון של רימון המופיע בספר מעודד מעט יותר, ונושא מסר של תקווה ואף של עשייה ציונית. הוא מתאר כיצד אינו מסוגל לעמוד בשום מקום משום שאין מקום שלא נשפך בו דם, עד שמחליט:

הללה היאוש, התוגה ועצב!
לא בנטפי דמעות, בבכות וספוד
נטעה נחרשה אדמת האבות!⁷

הספר לא כולל רישום מסודר של הנרצחים ולא מפריד בין מקומות הרצח השונים, אלא מקבץ אוסף של תעודות, הספדים, עדויות ותמונות. ההספדים הם רוב עמודי הספר. מוזכרים מעט חללים מנקודות 'היישוב החדש' – תל אביב, חולדה ובאר טוביה – אך רובו הגדול מתמקד בחברון. כל ההספדים על חללי חברון תיארו גברים תלמידי חכמים והדגישו את עיסוקם התורני. על הרב צבי דרבקין תואר עברו כתלמיד וכרב בישיבות גדולות בליטא, בהן ישיבת וולוז'ין (גרייבסקי תרפ"ט: ד-ה). שמואל רוזנהולץ, שנרצח בישיבה יום לפני הטבח, תואר כמתמיד יוצא דופן, שהירבה לשבת לבדו בבית המדרש וכך גם נרצח (גרייבסקי תרפ"ט: ה-ו). בדברים לזכרו הודגש כי דמו נספג בגמרא שלמד: "לאחר שגמרו את מלאכתם האכזרית יצאו את הישיבה, בהשאירם על רצפת הישיבה שלולית גדולה של דם... וגמרא 'כתובות' טבולה כולה בדם לומדה"⁸. על רבי משה גולדשמיד, חסיד חב"ד, הודגשה קרבתו לרבי מליובאוויטש. נכתב כי "בשעת ביקורו האחרון של הרבי מליובאוויטש בארץ לא זזה ידו מתוך ידו"⁹. על הרב אברהם אורלנסקי נכתב כי "כל המעלות והמידות התרומיות שמנו חכמים בתלמידי חכמים נמצאו בו"¹⁰. גם תיאורי הזעזוע הובעו בסגנון ישיבתי, שהתכתב עם פסוקים וקנינות על החורבן ועל הרוגי מלכות. בחור ישיבה שניצל מבית סלונים ועסק בזיהוי החללים כתב: "ארזי הלבנון אדירי התורה אויה לי שראיתיכם בכך. הפיות שהפיקו מרגליות איך ילחכו עכשיו את העפר"¹¹. רבים מהביטויים לקוחים מטקסטים שנכתבו על הרוגי מלכות במדרשים ובקנינות.

בין ההספדים הופיעו 14 תמונות. בהינתן שמדובר בספרון דק התמונות היו חלק ניכר ממנו – כשליש מעמודי הספר. רובן הופיעו בגודל של עמוד מלא ועל נייר כרום, בשונה משאר דפי הספר הפשוטים. חלקן היו תמונות של כמה מן החללים בימי השגרה טרם המאורעות. רוב התמונות, ואף הגדולות שבהן, היו צילומי אימים של גופות ממוצא ומירושלים, חלקן חרוכות וחלקן עם סימני אלימות ניכרים. בחלקן מופיעים בני אותה משפחה מוטלים זה לצד זה, חלקן מתעדות רצח ילדים. התמונות מצולמות מקרוב, ללא טשטוש, ונראות כמו צילומי תיעוד משטרתי ולא כמו תמונות הראויות לפרסום בציבור. אף אחד מחללי חברון לא מופיע בצילומי האימים, משום שבחברון לא היו צילומים כאלה. מדיניות המשטרה בעיר אסרה לתעד את הנרצחים, ואף לא נכתבו דו"חות פתולוגיים. למחרת הפרעות בא לחברון הקונסול האמריקאי וביקש לצלם את ההרוגים, אך סגן המושל הבריטי מנע זאת ממנו (עמיקם תר"ץ: 58).¹²

יש מקום לתמוה על פרסום זוועות כאלה בספר שנועד להיות מופץ לציבור. החשיפה הישירה של מעשי האלימות נועדה לתעד את המעשים באופן שלא ניתן יהיה להסתיר, להשכיח או להכחיש אותם. ואולם, מלבד התיעוד ניכר גם רצון לזעזע את הקורא. החוקר

ד' לקפרה הגה את המושג 'כתיבת טראומה', בשונה מ'כתיבה על טראומה'. זהו דבר שנועד להחציץ את הטראומה לקורא באופן שיגרום לו 'לקרוא טראומה', כלומר לצרוך עדויות ללא הפרעה של התודעה, וכך 'לחוש את הזוועה' ו'לתפוס את המציאות הזו כמציאות' ולא כייצוג (LaCapra 2001: 186; Weissman 2004: 20).

חוקרים נוספים טענו כי צילומי זוועות או תיאורי זוועות נועדו ליצור סבל אצל הקורא ולשתף אותו בחוויית הסבל של הקורבן. המושגים עדות וזיכרון הורחבו מאז המאה הכ' לשותפות מסוימת בסבל. לדוגמה, ספר זיכרונות האידס האמריקאי ביקש "שהקהל יסתובבו איתנו שטופים בהזעות הלילה שלנו" (Rothe 2011: 161). על זיכרון השואה החודרני כתב החוקר ד' שוורץ כי "בסיוטים שלנו, אנו מגורשים וסובלים מאימת המחנות הללו" (Schwarz 1999: 5). האדם שנחשף לעדות נדרש לא רק לזכור אירועים מן העבר ומן ההווה, אלא גם לסבול מכך, להזיע מבהלה ממחלה שאינו חולה בה, לדמיין עצמו כלוא במחנה ריכוז שלא ראה מעולם. ניכר כי הספר 'חללי בת עמי' ענה על המטרות האלה. הקורא שיפתח את הספר ויראה תינוק יתום בוכה, גופות חרוכות של בני משפחה ועדויות לאלומות קיצונית ודאי יזדעזע ויחוש סבל.

היו עוד כמה סיבות לעיסוק בזוועות. ע' אלידע טען כי בחודשים שלאחר המאורעות הבליטה עיתונות היישוב את הזוועות על ידי חשיפה של פרטים רבים, גם פרטים קשים כדו"חות פתולוגיים,¹³ ועל ידי חזרתיות. כך הועמקה הטראומה ביישוב ותועלה לזעם כלפי הבריטים (אלידע 2017: 20). העיתון 'דאר היום' הרחיק לכת בתחושות המועקה והחרדה שעורר ביישוב, ופרסם צילומים מחדר המתים העירוני בירושלים במשך שלושה ימים רצופים בספטמבר 1929. הסדרה הסתיימה עם בואו של מושל ירושלים לבית הדפוס, סגירתו המידית ללא צו ולקחת העורך האחראי למעצר.¹⁴ הניסיונות של הבריטים והערבים לטייח את הזוועות רק העמיקה את המוטיבציה לחשוף אותן עוד ועוד, שוב ושוב, ולהפוך את הזעם לפעולה פוליטית (אלידע 2017: 39). מוטיבציה נוספת לפרסומים הבוטים הייתה לעורר את דעת הקהל בעולם היהודי לתמיכה ולשיקום היישובים והקהילות שנחרבו. 'קרן העזרה לא"י' שהוקמה בדצמבר 1929 אכן הצליחה לגייס תוך זמן קצר מיהודי העולם כ-800,000 לא"י לצורך שיקום היישובים.¹⁵

יש לציין כי זו לא הייתה הפעם הראשונה שבה פורסמו בעולם היהודי צילומים ותיאורים קשים. מראשית המאה הכ' חשיפת זוועות שהתחוללו בפוגרומים הפכה לדבר מקובל, במטרה לעורר מחאה וזעם ולמנוע הכחשה וטיוח. לאחר פרעות קייסינג (1903) צולמו גופות הנרצחים, בהם ילדים, במטרה לזעזע. הצילומים הקשים הופצו בין קהילות יהודיות ויצרו הד נרחב.¹⁶ הפואמה המטלטלת 'בעיר ההרגה' שפרסם ביאליק בשנת 1903, לאחר ביקורו בקייסינג באותה שנה, תיארה זוועות באופן מפורט ומזעזע, ובהן רצח ואונס אכזריים וכיוצא בזה. הצייר אבל פן הציג בשנת 1917 סדרת רישומים שעסקו באופן בוטה בזוועות הפוגרומים, שנועדו לעורר זעזוע ומחאה. בעיתון 'דאר היום' דווח בשנת 1924 כי כאשר הוצגו הרישומים "לא עבר יום שלא התעלפה בו איזו אשה מהמבקרות".¹⁷

נסכם כי לספר 'חללי בת עמי' היו שלוש מטרות:

א. הספד וקינה על תלמידי חכמים שנרצחו, בסגנון המקובל במסורת היהודית וביישוב הישן.

- ב. תיעוד המאורעות כך שלא ניתן יהיה להפחית מחומרם, בעיקר באמצעות תמונות קשות שאינן ניתנות להכחשה.
- ג. ניסיון ליצור זעזוע וסבל אצל הקורא, במטרה ליצור הזדהות עם הקורבנות או לעורר זעם כלפי השלטונות.

'יזכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט' מאת אבא צבי ברזין

הסופר והעיתונאי אבא צבי ברזין הוציא לאור כ־15 ספרים, כמעט כולם ביידיש, וכן עסק בפעילות עיתונאית אך לא הפך לדמות בולטת בתחום.¹⁸ כמה חודשים לאחר המאורעות פרסם את ספרו 'יזכר עם ישראל את חללי אב תרפ"ט'. בפתחה לספר הסביר את מטרתו:

דפי הספר הזה יספרו לעם ולאדם על חייהם, שאיפותיהם ופעולותיהם של קדושי אב תרפ"ט, על בני העם היקרים, שנפלו חללים בעריה ובמושבותיה של ארץ ישראל ההולכת ונבנית... ובין השיטין של דפי הספר הזה תבקע... שאלתם של הקדושים... על מה ולמה נשחטו הרבנים ותלמידי החכמים, בשעה שישבו על התורה, עמדו בתפילה או עסקו במעשים טובים? על מה ולמה נרצחו הישישים... עוללים ונשים? ועשרים וארבעת תלמידי הישיבה כנסת ישראל בחברון, פרחי גאונים, מאורי תורה, אשר עלו חלוצים מתפוצות ישראל, ליצור יבנה חדשה לארץ ולגולה... על מה ולמה נשחטו כצאן, באביב ימיהם, על יד הגמרות הפתוחות לפנייהם? ומיטב הנוער הבונה והיוצר, אשר עלה ובא לארץ מקצו תבל בכונה טהורה ותמימה, לא למלחמת תנופה, לא לשם הריסה, לא לשם דחיקת רגלי אחרים, אלא לשם בנין, לזרוע ולנטוע ולהפוך מדבר שממה לעדן מלא ברכת אלוקים – על מה ולמה עלה עולה תמימה על מזבח העם, בשעה שעסק בעבודת יישוב ותרבות, הנושאת בכנפיה ברכה ורווחה לכל יושבי הארץ הזאת? (ברזין תר"ץ: 3–4)

בהמשך קבל על אומות העולם, שלא הזדעקו לעזור לאומה הנלחמת על חייה:

נתחי בשרנו מושלכים אל מקורי העורבים כמעט בכל ארצות תבל, המוני עמנו נמקים בעוני ובקלון ממאיר בתפוצותיהם. והנה קמנו ואזרנו כח לשוב אל מולדתנו... וחזון בלהות זה, אשר הגענו בימי אב תרפ"ט, מדוע לא הילך פלצות על כל נושאי המצפון של העולם, ומדוע לא זעזע אותם לעזור לאומה? (ברזין תר"ץ: 4)

לסיום הוא פנה ליהודי הגולה:

ולאחים בגולה יגידו דפי הספר הזה: לפי מיעוט הישוב העברי במקום ממקומות הטבח – רבו קרבנותינו. ככל שהיו כוחותנו דלים בנקודה מן הנקודות ושוורשנו מעטים בסביבתה – כך גדלו הזעווה והחורבן... לכן קרוא העם בתפוצות ליתן את התשובה האפשרית היחידה לאסון אב תרפ"ט: זרם לא אכזב של עליה מעפילה, שיביטיח את עתידנו בארץ. עבודה ואימוץ כח, שאינם פוסקים, להפרכת שממות הארץ ולהקמת נחלתנו מהמסד עד הטפחות. או אז נקים את צוואת קדושינו וגיבורינו, וימי הזכרון לזוועות אב תרפ"ט יהיו גם ימי התחלה לשכלול מפעל ציון ולבנינו לתלפיות (ברזין תר"ץ: 4–5).

אם נסכם את הרוח העולה מן הדברים, הספר שילב בין הנצחה מסורתית, שמטרתה להזכיר, לקונן ולזעוק על מעשי אכזריות נגד יהודים ולהתקומם על שתיקת העולם; ובין מסר לאומי, הקורא ליהודי העולם לתמוך בהתיישבות בארץ ולחזק אותה כתשובה למאורעות. הוא ענה לטענות הערבים כי היהודים דוחקים אותם מן הארץ, בטענה שהיהודים מביאים להם רק "ברכה ורווחה". הסגנון התכתב עם הטרמינולוגיה המקובלת ביישוב הישן, המתאבל על "פרחי גאונים, מאורי התורה", וכן עם טרמינולוגיה הציונית עם ביטויים כמו "עליה מעפילה" ו"הפרחת שממות הארץ".

הספר חולק לפי יישובים, וכלל את כל היישובים שבהם נהרגו יהודים במאורעות תרפ"ט. הייתה בכך אמירה שלא מדובר ברצח חסר הקשר (כפי שראינו לדוגמה בספר 'חללי בת עמי'), אלא ההקשר הוא ההתיישבות בארץ ישראל. היישובים סודרו לפי סדר התרחשות המאורעות – החל מירושלים ומוצא, שם נפתחו המאורעות ביום שישי, 23 באוגוסט, וכלה בצפת ועין זיתים שהותקפו ביום חמישי, 29 באוגוסט. אין התייחסות כוללת למה שהתרחש בכל יישוב, אלא מובאים סיפוריהם של כל הנופלים. כל נופלי המאורעות מונצחים בספר, גברים, נשים וילדים. כמעט לצד כל נופל מופיעה תמונתו בחייו, מלבד אחדים שברזין ציין שלא הצליח להשיג את תמונתם. ניכר שעשה מאמץ רב להשגת מידע על הנופלים ואת תמונותיהם, והוא אף פרסם מודעה בעיתונות שביקשה את עזרת הציבור בכך.¹⁹ אין בספר תמונות קשות או תיעוד מצולם של ההרס מן המאורעות. מעיון בפרק על קדושי חב"ד ניכר שנאסף על כל חלל חומר רב מפי קרובי, שכלל את תולדות חייו, את תכונות אופיו וגם את נסיבות מותו בטבח. התיאורים אישיים וקרובים. לדוגמה, על בחורי הישיבה מסופר מי היה מן המשכמים לבוא לישיבה, מי היה שקט ונחבא אל הכלים ומי מלא התלהבות, מי נהג לעזוב את בית המדרש מאוחר וכד'. על חלקם הופיעו מחמאות בדבר גדולתם בתורה וייחוסם לרבנים ידועים. על צבי דרבקין מסופר שהיה מכונה 'העילוי משקלוב', ושבישיבת וולוז'ין שבה למד לפני שעלה ארצה נהגו לומר ש"כל זמן שצבי כאן, אין צורך בגמרא לעיין בה" (ברזין תר"ץ: 80–81). על ישראל קפלינסקי נאמר כי אחד מזקני הישיבה נהג לכנות אותו "ספר תורה חי" (ברזין תר"ץ: 112–113). על משה רייזמן סופר שעל אף שגדל בבית היתומים דיסקין, כיתום משני הוריו מגיל 5, גדל בתורה וכונה "העילוי של ישיבת חב"ד" (ברזין תר"ץ: 126–127). על רבים מסופר כי חב"ד הייתה יקרה לליבם וכי הם עמלו על התפתחות הקהילה בעיר. שלמה יגל התפייט במכתב לחבריו על ייחודה של העיר: "פה בחב"ד אנו רואים את טפוסו של הדור הקדום ביותר... לעינינו מזאום חי של עתיקות במלבושים, מנהגים וכדומה. ובכלל, מה יפה פה הסביבה. כל ציץ עשב אומר דבר, כל אבן לוחשת איזה סוד, הבריאה אומרת שירה – אין פה דומם כלל" (ברזין תר"ץ: 110–111). אהרון ריפס דאג להשגת אישורי עלייה ל-32 מחבריו ששהו ברוסיה הסובייטית, ואף את משפחתו דאג להעלות (ברזין תר"ץ: 120–121).

על חלק ניכר מן החללים נכתבו קורותיהם ביום הטבח, מה שמלמד לא מעט פרטים על שהתחולל באותו יום. מודגשות הונאות רבות שעשו פורעים או שכנים ערבים. לדוגמה, שותפו הערבי של מאיר שמואל קשטיל ביקש שיביא לו את רכושו לשמור עליו מפני הפורעים והבטיח שידאג לו מפניהם. ביום הטבח פתח השותף את השער לפורעים (ברזין תר"ץ: 78–79). יעקב רייזמן נתן לפורעים סכום כסף גדול בתמורה להבטחה שלא יפגעו בו, אך הם לקחו את הכסף והרגו אותו בעינויים (ברזין תר"ץ: 94–95). ליעקב גוזלן וליצחק

אבושדיד הייתה דלת ברזל נעולה בכניסה לביתם, שהגנה מפני הפורעים, עד שבאו שכניהם ופתחו אותה (ברזין תר"ץ: 162–163, 172–173). אלתר פלצי סיכם עם הפורעים שיפתח להם את הדלתות וייתן להם לבזוז כל מה שירצו, בתנאי שלא יפגעו ביושבי הבית. מיד כשפתח את הדלתות נרצח (ברזין תר"ץ: 174–175).

נכתבו אף סיפורי גבורה של חללים. לאליעזר דן סלונים, שבביתו התכנסו רבים, הציעו הפורעים "הוציאה את אנשיך אלינו ואותך נחיה". הוא סירב וענה: "הרגוני תחילה" (ברזין תר"ץ: 98–99). על מרדכי קפלן, ששהה בבית סלונים, נאמר שהיה בין מחזיקי הדלתות מבפנים. גם כשירו הפורעים דרך החלונות וכדור פגע בבטנו הוא לא זז מהדלת, ואף קרא לחבריו: "התחזקו! ואני כאשר אבדתי אבדתי". הכותב המשיך ותיאר כי קפלן "התאמץ לעמוד ולא לזוז ממשמרתו, כששפתיו דובבות בחשאי תפלת ודוי". כשנפרצה הדלת נפל מת על חברו, שמצא מסתור תחתיו. "ישראל מרדכי הוציא את נשמתו אל על, והציל במוותו את חברו אריה דב" (ברזין תר"ץ: 118–119). דב ליפין, גם הוא ממגיני הדלת בבית סלונים, הספיק להזהיר את אנשי הבית וקרא רגע לפני מותו: "התפזרו והתחבאו בחדרים כי הסכנה בבית" (ברזין תר"ץ: 124–125). זאב ליכטנשטיין היה בביתו של ראש הישיבה, הרב אפשטיין. בניסיון להגן על רבו ועל שאר הנוכחים "עמד והחזיק בכל מאמצי כוחותיו בדלת ובבריה" (ברזין תר"ץ: 88–89).

כותרתו של הפרק האחרון בספר היא "עוללי טיפוחים", מונח שלקוח מפסוק ממגילת איכה (ב: 20) ונועד להגביר את התחושה הטרגית. הפרק הוקדש להנצחת שלושת הילדים שנרצחו במאורעות, שלושתם בחברון, שלושתם ילדים רכים עד גיל חמש. העובדה שהוקדש להם פרק נפרד והם לא נכללו בפרק על קדושי חברון נתנה להם תשומת לב מיוחדת. תיאורי מותם שוברי לב, ומסופר כי הם נרצחו בזרועות אימותיהם ממש. את דבורה לזרובסקי אימה הסתירה מתחת לבגדיה, אך הרוצח הבחין בה. מנחם סגל היה בזרועות אימו, שהתחננה שיהרגו אותה ויעזבו את הילד. הרוצח ענה: "לא, כי את ילדך אהרוג ואותך אחיה" (ברזין תר"ץ: 267). על אהרון סלונים נכתב כי אימו הגוססת ניסתה להצילו וחבשה את ראשו הפצוע במטפחת טרם מתה מפצעיה, אך ימים אחדים לאחר מכן נפטר גם הוא (ברזין תר"ץ: 265–269). התיאורים האלה לצד תמונות הילדים הרכים כה מחרידים, שייתכן שזוהי הסיבה לכך שהספר לא התקבל בהתלהבות ביישוב, כפי שיוסבר בהמשך.

בעמוד האחרון של הספר הופיעה הערה מעניינת מאת המחבר:

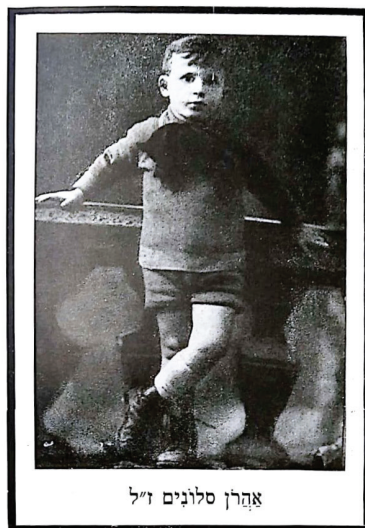
עמל ומאמצים, במשך חדשים רבים, באוסף החומר וסידורו, קדמו להופעת הספר הזה. אף על פי כן לא תמיד נתקיים בנו הכלל "יגעת – מצאת". מידי קרוביהם, מכיריהם או ידידיהם של הקדושים בקשנו את התמונות והחומר הביאוגרפי על הקדושים – ולא תמיד נעננו במידה המתאימה.... אנו מצטערים, שלא יכולנו לפרסם דבר על מאיר בוק ז"ל, מקדושי אב גם הוא, שנמצא הרוג בימי המאורעות על יד אחת ממושבות העמק... פנינו בדבר ידיעות ופרטים להנהלת משק עין חרוד, שהקדוש מאיר בוק היה חברו במשך איזה זמן – ולא קבלנו שום תשובה (ברזין תר"ץ: 270).

חוסר המוטיבציה שתיאר ברזין כי נתקל בה לעיתים כשביקש עזרה באיסוף החומר לספר מעוררת תמיהה, ונתייחס אליה בהמשך.

מנחם סגל ז"ל

בן שלש שנים, נרצח יחד עם אביו נחמן, בורעות אמו ליפה היה הילד. כשנשג אחד הפורעים וכונן את סכיניו למולה, הרגני נא הרוב, אך את ילדי החיהו-התחנה האם אל הפורע, לא! את ילדך אחיו, ואתך אחיה-היתה תשובת הפרא, ותוך כדי דיבורו נעץ את סכיניו בכתף הילד ופלקו בידו. האם התעלפה וצנחה לארץ, והרובצ מחצה ופצעה עד כי חשבה למחה, ואת הילד המה הצניע תחת מעילו של אשרימשה גוטמן, שנרצח גם הוא באותו בית. האם השכולה נרפאה מפצעיה.

אהרן סלונים ז"ל

בן ארבע, נסע קשה בלגלחו על ברכי אמו חנה. חמישה ימים לפני המאורעות בקרה משפחת סלונים בתל אביב, ואהרן, ילד המורדת, סקה ומסולת, בראותו את החיים בתל אביב, אמר לאמו: טוב לשבת בחדר אחד בתל אביב, מלשבת בחדרים רבים בחברון. וכשרצו הפורעים לתוך הבית, קרא הילד: אבא, התפלל לשם, שלא יהרגו אותנו! וגם בילד הרך נחתו קרדומות הפורעים. ראשו הקוץ היה חבוש משפחת-אמו הספיקה עוד לחבוש את פצעיו. הילד הובא ביום הראשון לבית החולים, בקור חוליים-בירוסלים-למחרת מת מפצעיו.

איור 5: עמודי זיכרון לילדים בספרו של ברזין.

לסיכום, מטרתו העיקרית של הספר 'זיכור עם ישראל' הייתה הנצחה. ברזין התמקד בחיי הפרט וערך תחקיר מדוקדק ומעורר השתאות על כל נפטר, כולל תולדות חייו, תכונותיו, אופיו וסיפור מותו. המסרים שהועלו על נס בסיפורי הנפטרים כללו גדולה בתורה והתמדה, עם מסירות לבניין הארץ בכלל וחברון בפרט. גם מאמצי ההתגוננות והמאבק בתוקפים, שב'חללי בת עמי' לא הייתה אליהם כל התייחסות, תוארו פה בהערכה כסיפורי גבורה. מלבד הצבת זיכרון לכל אחד מהנופלים, שוודאי נעשתה בתשומת לב, עלתה מן הספר קריאה לחיזוק ההתיישבות בארץ, "לשכלול מפעל ציון ולבנינו לתלפיות" ולעלייה לארץ כתשובה לצוואת החללים. נראה שיש פה שילוב של הנצחה אישית עם מסרים לאומיים. מלבד כל זאת, הספר הציג מידע רב על זירות הטבח השונות בחברון.

'מלחמה ושלוש בארץ ישראל - אלבום לזכרון' מאת יצחק טריווקס

יצחק טריווקס היה סופר, מוציא לאור ועיתונאי. הוא פרסם מאות מאמרים על היישוב בארץ בעיתונות היהודית ואף הוציא לאור ספרים שרבים מהם עסקו במידע ובתעמולה למען ארץ ישראל והציונות, חלקם בהוצאת ההסתדרות הציונית. רוב פרסומיו יצאו ביידיש, בוורשה, וכוונו ליהודי חו"ל. בשנת 1930 הוציא את הספר 'מלחמה ושלוש בארץ

ישראל – אלבום לזיכרון.²⁰ הוא נכתב בשלוש שפות – אנגלית, יידיש ועברית. הספר יצא לאור כמעין אלבום – הוא הודפס על נייר כרום והציג תמונות שלצידן מילות הסבר קצרות, ולא מעט פאתוס ציוני. רק בנספחים הוצג חומר כתוב. הספר אינו עוסק רק במאורעות תרפ"ט, והתהליך שעובר הקורא מוביל אותו מן התמונה הרחבה על הציונות, היחסים עם הערבים וסכסוך הכותל, עד למאורעות עצמם.

הפרק הראשון, בעל השם הדרמטי 'מחלום למציאות', הציג דמויות סמליות או חשובות עבור הציונות לצד ציטוטים מפיהן. לצד תמונת בנימין דיזראלי, יהודי מומר שניהן במאה הי"ט כראש ממשלת בריטניה, נכתב ציטוט שלו: "מצליחים רק העמים המתנהגים עם היהודים בצדק וביישר לבב". הופיעו גם הרצל, בלפור, טרומפלדור, הגדוד העברי ועוד. לצד אלה הופיעה תמונתו של המלך פייסל עם אגרת שכתב בימי ועידת השלום בפריז, שלפיה "אנחנו הערבים מתייחסים לתנועה הציונית באהדה היותר עמוקה" (טריווקס 1930: 20). לאחר מכן הופיע פרק שעסק בפעילות ציונית. נראים בו חלוצים וחלוצות, תל חי ונהלל, מפעלי ים המלח ותחנת החשמל בתל אביב. תחת הכותרת 'עיר הפלאות' נראית תל אביב. תמונות רבות הציגו את ילדי היישוב בקיבוצים ובבתי הספר בירושלים וביפו, משחקים

או מתעמלים. נראו גם האוניברסיטה העברית והספרייה הלאומית וגם סמלים בריטיים כמו בית הממשלה בירושלים ותמונות הנציבים העליונים וחברי הממשלה.

פרק נוסף עסק בתולדות ירושלים כרקע למאורעות. הוא התחיל משרטוטי הר הבית לאורך הדורות, מאז בית ראשון, המשיך בהוכחות להפרת הסטטוס-קוו בידי הערבים, והציג גם את תהלוכת המחאה של נוער יהודי אל הכותל "בשקט וברשות המשטרה" (טריווקס 1930: 60).

הפרק הבא, והמרכזי בספר, עסק במאורעות תרפ"ט לפי מקומות יישוב, ורובו הוקדש לחברון. סיפור המאורעות בחברון התחיל בארבעה עמודי רקע כללי עם תמונות העיר, מערת המכפלה, הישיבה בעיר והעומד בראשה, והמשיך בתמונות החללים. סיפורה של הישיבה הודגש בכך שתמונות החללים שנפלו בה הופיעו ראשונות, ואף הוצגו תמונות מבית המדרש. הופיעו תמונות גם מבית סלונים, תחת הכותרת 'בבית ההריגה'.

Halutzim !

חלוצים!

Halutzim !

חלוצות!

איור 7: כפולת עמודים מספרו של טריווקס.

לצד צילום חדר הרוס שבו תמונתו של הרצל צוין, באופן סמלי, כי התמונה לא נפגמה (טריווקס 1930: 94).

הודגשה הפגיעה הקשה במשפחות, והמציאות שבה כמה מבני אותה משפחה נהרגו או נפצעו. תחת הכותרת 'שלושה דורות – גורל אחד: ביחד נהרגו' הופיעו חמשת בני משפחת אורלנסקי וסלונים, שכולם נרצחו. שלמה סלונים הופיע בתמונה נפרדת, שלצידה נכתב: "אוד מוצל מאש. שלמה'לי בן שנתיים, היחידי שנשאר בחיים מכל משפחתו" (טריווקס 1930: 96). כמו כן הופיעו אב ובנו בני משפחת סגל, בעל ואשתו בני משפחת אונגר, ופצועה שבעלה ובנה נרצחו (טריווקס 1930: 101, 106). לצד תמונות בית הדסה ההרוס נכתב בתסכול כי "עזרה מדיצינית חנם היו מקבלים כאן ערביי חברון" (טריווקס 1930: 108). מבית הכנסת אברהם אבינו נראו ספרי תורה קרועים ושרופים. הפרק אמנם לא הציג תמונות זוועה, אך לא הסתיר את גודל האסון.

למרות הרושם הקשה, העמודים האחרונים בספר מתקשרים לפרקים הראשונים והאופטימיים ומנסים לזרוע תקווה. פליטי חברון נראים בהם כקבוצה מאוחדת בבית הבריאות בירושלים; ילדי חברון נראים רוקדים במעגל תחת הכיתוב: "ילדי חברון אחרי ימי הזועה שבים לאיתנם בירושלים" (טריווקס 1930: 112). גם היחס לערביי חברון הוצג במורכבות: "צדיקים ורשעים בחברון: השייך טאליב מאראקה הנאשם העיקרי בהסתה בחברון. אבו זיני ובן אחיו... שהצילו את דייריהם היהודים" (טריווקס 1930: 113). בביאורים

איור 8: ילדים פצועים מניצולי חברון, אצ"מ.

בסוף הספר הודגשה גבורתו של אותו חאג' אבו זיני, ובאופן חריג למדי בעיתונות ובספרות העברית של אותם ימים הוזכר סיפור ההצלה ההרואי שביצע:

אבו זיני היה חייב לדיירו, חכם ר' יעקב מאיר פרנקו, למעלה ממאה לא". נטפלו אליו רוצחים אחדים ואמרו לו: תן לנו להרוג את הרב ותיפטר מחובך שאתה חייב לו. ואולם הערבי הזקן נמנע מההצעה הזו, ולא עוד אלא שהגן על חיי היהודי המלווה" (טריווקס 1930: 199).

סיכם המחבר טריווקס: "את ערביי חברון לפי התנהגותם בימי ההרג רב יש לחלק לשלוש דרגות: צדיקים, רשעים ואדישים. לדאבוננו היה רב עד למאוד אחוז הרשעים" (טריווקס 1930).

בסיום הספר מופיע פרק 'ביאורים' שבו הרחבות על התמונות. בביאורים לעמודים העוסקים בחברון פירוט רב על כל חלל: מהיכן עלה לארץ ומתי, במה עסק, מיהם בני משפחתו, היכן נרצח ועוד. בפירוט האירועים בבית סלונים ידע המחבר בכמה מן החדרים התחולל רצח, כמה נהרגו במקום וכמה מהפצועים נפטרו אחר כך. נראה שהוצאת הספר לאור כללה תחקיר מקיף. מסופרים גם קורות חייהם של הפצועים המופיעים בספר. בסיום הספר הסביר המחבר את מטרת הוצאתו:

האלבום המוגש בזה לידי הקורא הוא אלבום היגון והשמחה של חיינו בארץ ישראל... מטרתו העיקרית של האלבום הזה היא להביא לידי גילוי את מאורעות אב תרפ"ט. לספר בתמונות בולטות בפני כל העולם לפחות חלק מכל הזוועות שעברו עלינו. להבליט... מן העוז והגבורה שהראתה ההגנה שלנו... להציב יד ושם למאה ושלושים קדושינו... אבל לא יכולנו לתת רק את התמונות של המאורעות ואת תמונות הקדושים, ולצאת בזה ידי חובתנו. לו עשינו ככה היינו מקבלים רק חלק מהציור השלם, בלי שום קשר מלפניו ולמאחוריו. אנחנו מביאים את הקורא לאט לאט... עד ימי הזוועה... אנו רוצים להראות כאן, שלמרות כל המכשולים והמניעות גברו המרץ ורוח החלוציות של בחירי ישראל, ועלה בידם לפעול גדולות ונצורות (טריווקס 1930: 161).

העורך הסביר בדבריו שלא רצה להציג את המאורעות כנטולי הקשר, ולכן סיפר את תולדות הציונות – גם כרקע למאורעות וגם כמסר מעודד עבור הקורא, שיביט על המאורעות האיומים כחלק מסיפור הצלחה וצמיחה. הספר הציג בסופו של דבר, על אף המאורעות, תמונה אופטימית הן של התפתחות היישוב, הן של יחסיו עם הערבים ועם השלטון הבריטי. גם טריווקס, כמו ברזין, כתב כי עשה מאמץ גדול להשיג את תמונות כל הנופלים, ואף הצליח ברוב המקרים. ואולם, הוא התלונן כי "לדאבוננו התייחסו אלינו ולעבודתנו אנשים מבני משפחותיהם של קדושים אחדים בקלות ראש מאין כמוה" (טריווקס 1930: 162). הוא התייחס גם לדילמה עד כמה להציג זוועות בתמונות:

בקולקציה שלנו היו לנו תמונות של קדושים, שרופים ורוצחים, ששערות ראשו של המסתכל בהן תסמרנה. לא יכולנו להביא בדפוס תמונות כגון אלו מאחר שתעודת האלבום הזה היא להיות ספרו של כל בית ובית יהודי, ספר שזקן וצעיר יקרא ויעיין בו. התמונות הנוראות הן חשובות מאוד מאוד, אבל לנו אסור היה להביא

תמונות כאלה, שבהם נשחת צלם אלוקים של קדושינו ויקירינו בידי מרצחים ארורות (טריוקס 1930: 162).

אם כן, ניכר שהספר נועד לתעד, אך רק באופן שהציבור יוכל להשתמש בו ובאופן שישמור על כבוד הנרצחים. ואוסיף לדבריו – באופן שיוכל לשמש הסברה ציונית מעודדת בקרב יהודים מרחבי העולם, ולא יעורר אימה שתרחיק עולים פוטנציאלים. לסיום הסביר הכותב את שמו של הספר, וכמו בשאר ההסברים הנימה אופטימית: "קראנו לאלבום זה בשם מלחמה ושלום בארץ ישראל... הבה נקווה שהשלום יתבצר עכשיו אחרי המלחמה" (טריוקס 1930: 162).

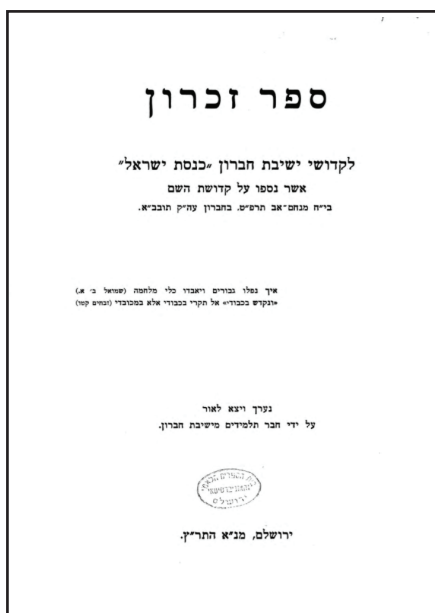
ניכר שמטרתו המרכזית של הספר הייתה הסברה ציונית, בעיקר ליהודים מחו"ל, תחום שכאמור הסופר עסק בו. הדבר בלט גם ממודעות פרסומת לספר, שהבטיחו "תמונות מרהיבות עין של בנין הארץ. מקומות החורבן. כל קדושי אב תרפ"ט, רבים מהפצועים, הפליטים".²¹ ניכר הרצון כי הספר יהיה מעין אלבום ניצחון, על אף המאורעות הקשים. השילוב בין התמונות מרהיבות העין ובין תמונות ההרוגים והחורבן מעט תמוה, אך הוא חלק מהאמירה שעלתה מן הספר: המאורעות אמנם אימים, אבל הם חלק מסיפור הצלחה ציוני יפה ומרהיב.

'ספר זכרון לקדושי ישיבת חבורן כנסת ישראל, נערך ויצא לאור על ידי חבר תלמידים מ'ישיבת חבורן'

ישיבת 'כנסת ישראל', שמאז המאורעות נהגו לכנותה 'ישיבת חבורן', איבדה 24 מתלמידיה, יותר משליש מ-67 חללי חבורן. ביום השנה למאורעות, שחל באב תר"ץ, אוגוסט 1930, יצא ספר זיכרון לחללי הישיבה, "על ידי חבר תלמידים מ'ישיבת חבורן", ללא ציון שמותיהם. בשונה מהספרים האחרים, ספר זה נכתב בידי אנשים שרבים מהם חוו את המאורעות והכירו אישית את הנופלים.

במבוא לספר הוסברה מטרת הוצאתו:

טרם יודע העם מי ומי הם אותם גבורי האומה, קדושי עליון, אשר בגורלם נפל לרוות בדמם את אדמת ארץ הקדש... אשר עדיין לא נספדו כהלכה. חובה קדושה היא, שבדף השחור החדש של תולדות עם ישראל... יוחקו שמותיהם ותולדות חייהם לזכרון קודש עולמים. אולם ערך מיוחד קובעת לעצמה אבדת ישיבת חבורן... האבדה האיומה

איור 9: ספר הזיכרון לקדושי ישיבת חבורן.

של עשרים וארבעה בחורי חמד... ערך מיוחד לאבדה זו, כי על כן אין זו אבדת הפרט כי אם אבדת הכלל. לא אבל יחיד הוא כי אם אבל רבים, אבל כל עם ישראל, כי 'חכם שמת הכל כקרביו, הכל קורעין, הכל חולצין עלי'... ואיזו קינה לדורות עלינו לערוך עליהם אשר יבכם עם ישראל בכל שנה ושנה כקינות אשר קונן העם על שריפת בית אלוקינו, כי הרי 'גדולה מיתת צדיקים יותר משריפת בית אלוקינו'... קשה להאמין שבדור עני זה נמצאים טיפוסים נהדרים כאלו, צעירים אשר כל הווייתם – רוח ונשמה, טהרה וקדושה... אבדה לדורות היא, אבדה שאינה חוזרת. כי 'מלך שמת ממנין אחר במקומו, חכם שמת מי יביא לנו תמורתו'... מלבד אשר מציבים ציונים על קבריהם הרעננים של הקדושים... הנה עוד תועלת אחת מגיחה מבין דפי הספר הזה. מתוך תולדות חייהם של צעירי סגולה אלה... מתבלטת לפנינו השקפת חיים חדשה... אשר מושגים וערכים אחרים לה, חיים של התקדשות והתעלות תדירים... להפיץ קוי אורות חכמת היראה בערפילי חיי החולין של עמנו, ולהשפיע על אחרים משפע אוצרות התורה... לא במאמרים והבעת רעיונות יערכוה... [אלא] על ידי תאור חייהם של המסתופפים בצל משכנות המוסר... והיה זה שכרנו (ספר זכרון: 3-5).

הדברים מדגישים את ערך ההספד של תלמידי הישיבה בטענה שאלה לא חללים סתם, אלא תלמידי חכמים שערך מיוחד בהספדתם. נוסף על כך, דרך ההספד ילמד העם על ערכי חייהם – חיים של קדושה ולימוד תורה שאינם מחזה נפוץ "בדור עני זה".

אחרי דברי המבוא הובאו דברים מפי ראשי הישיבה באותה רוח, שבאה להדגיש את ערך לימוד התורה. הרב אפשטיין הדגיש את הגבורה המיוחדת של תלמידי החכמים – גבורה רוחנית. לדעתו, בזכות סוג גבורה זו מתקיים העם כולו:

כל עם מתקיים על ידי הגיבורים שלו הנכונים למסור נפשם בעד ארצם ומולדתם. ואם אין לעם גבורים כאלו, קיום העם בסכנה... גבורתם לא לטרוף לדרוס ולשפוך דם, אך גבורים המה למשול ברוחם, לעזוב מנעמי החיים הגשמיים להתמסר לתורה ודעת" (ספר זכרון: 7).

ההדגשה שלפיה תלמידי החכמים הם הגיבורים המצילים את העם מן הסכנות באה כתגובה לטענות הרבות נגד היישוב הישן, על שלא הגן על עצמו והשיב לתוקפיו, בשונה מן היישוב החדש שנלחם בתוקפים.²² הרב יחיאל סרנא התמקד דווקא בחיי הנוותרים, וביקש מהם לא להתאבל יותר מדי אלא למצוא נחמה בתורה. בדבריו לתלמידים על תפקידם לאחר האסון אמר כי עליהם "להמשיך מסורת האבות... ויחד עם היגון עולם הצורב בלב, לצרף לבנו, להתקשר אל ה' באהבה רבה".²³ כותב נוסף ביקש לראות כמשימה את מילוי החלל הרוחני שנפער עם מות הקדושים: "חלל התהווה בחיי הרוח של עמנו. ועלינו הנשארים למלאותו... נשמיע ברמה בקול אדיר וחזק את מטרם הקדושה והנשגבה: יתגדל ויתקדש שמה רבא".²⁴

כותבים אחרים, עלומי שם, עסקו בטרואמה. ניכר שמדובר באנשים שחוו אותה בעצמם, ותהו מעל דפי הספר כיצד להתגבר ולהמשיך. כותב אחד תיאר שהוא אינו יכול להשתחרר מן התמונות האיומות בזיכרונו: "תמונות בלהות מבעיתות של שדי שחת... עומדות לנגד עינינו בצבעיהן השחורים... וימים יעברו וימים יבואו – ותמונות בלהות אלו שתשארנה חרותות עמוק בזכרונו תופענה לנגד עינינו בכל זוועתן המחרידה" (ספר זכרון:

14). כותב אחר תיאר שמי שהיה במקום הרצח אינו יכול לעסוק בזיכרון, משום שהוא חש כי המתים עדיין לפניו. הוא חש כאונן שטרם קבר את מתו, ולכן אינו יכול אפילו להתחיל להתאבל. הדברים מלאים בתיאורי מצוקה:

קרובים אנו יותר מדי לאחינו הקדושים זצ"ל, דמם אשר נגר כמים בחיקנו בשעת הריגתם, טרם נימח מעל בגדינו, ורוחם עדיין מרחפת בינינו. דבריהם האחרונים עודם מצלצלים באוזנינו, ועוד שומעים אנו את אנחותיהם ברגעיהם האחרונים... מחזה הטבח בכל נוראותיו עוד חי בזכרוננו... אין זה יום זכרון, אין זה יום שנה, עדיין מוטלים אתם לפנינו. אוננים אנו! ואיננו יכולים להיות אך אבלים. אנו שעל גבינו עברו גלי החורבן הנורא ושראינו אותו בעינינו.²⁵

התיאורים האלה מציגים תסמינים פוסט־טראומטיים – זיכרונות ותמונות שלא מרפים ותפיסת אירועי העבר ככאלה הממשיכים להתרחש בהווה. הכותב תיאר שעל אף שעברה שנה הוא עדיין נמצא מול המתים, רואה ושומע אותם. כותב אחר תיאר דברים דומים. הוא אמר שאינו מצליח לתפוס את מה שקרה, משום ש"גבול ומדה גם לרשעה וגם לפראות", והמראות שנגלו לעיניו היו מעבר לגבולות. את תחושתו ביטא בקללה מן המקרא – "והיית משוגע ממראה עיניך" (דברים כח: 34). גם הוא תיאר את הזיכרונות בזמן הווה:

לא אסון עובר היה כאן... גם הנשאים בחיים כאילו ניטלה שלמותם... המאורע נמשך והולך עד היום הזה, ויום יום, כשאתה משווה לנגדך תמיד – מאין יכולת לפרוק את עול הסיט הזה... קמה לנגד עיניך זעות החורבן... יום יום מפרפרת נשמתך באווירת האימה המזעזעת של הימים ההם.²⁶

הדברים האלה שונים בתכלית ממה שראינו בספרים האחרים. אלה לא יזמים של ספרי זיכרון למטרות תיעוד, הנצחה או הסברה, אלא אנשים שחוו את האסון ורוצים לספר עליו ועל חבריהם ממקור ראשון, כדי לפרוק ולשתף בכאב וכדי להנציח חברים קרובים. בהמשך הספר מופיעים דברים על 24 חללי הישיבה לפי סדר גילם, מן המבוגר בן ה־26 ועד הצעיר בן ה־15. לצד כל אחד מובאת תמונתו. חלק מדברי ההספד נכתבו בידי המוציאים לאור, בלי שמותיהם, וחלקם ציטוט מכתבים ששלחו בני משפחה. לעיתים הופיע שיר שכתב הנופל עצמו (ספר זכרון: 42). הביטויים 'גיבורי הרוח' ו'גיבורי התורה' מופיעים פעמים רבות. מודגשת גבורת רוח מיוחדת בקשר לחלק מחללי הישיבה, בנים למשפחות אמריקאיות אמידות, שעזבו את "מדינת הכסף והזהב" כדי ללמוד תורה בעיר האבות (ספר זכרון: 21). על כל נופל מסופרים תולדות חייו, תכונות אופיו וחוזקותיו בלימוד התורה, וגם היכן היה ביום הרצח. שוב ושוב מסופר על גבורת בחורי הישיבה בהגנה על דלתות בית סלונים, שבו שהו כשבעים איש, בהם עשרות בחורי ישיבה. על דב ליפין, שהיה חולה לב וזמן קצר לפני המאורעות שב מהתאוששות בביתו, נכתב ש"למרות שהיה עדיין חלש בגופו, הגן על הדלת בפני המרצחים בכל מאמצי כחו עד הרגע האחרון" (ספר זכרון: 48–49). על אלתר שר מסופר שהגן על דלת הגג הרעועה ופקד על בני הבית להתבצר בחדרים (ספר זכרון: 52). מרדכי קפלן, שעמידתו בשמירת הדלת הוזכרה בספרים נוספים, תואר גם פה כבחור גבוה וחסון. כך הגן על אותה דלת עד מותו:

בשבת בבוקר כשעלו מחנות הרוצחים והקיפו את בית סלונים עמד המנוח כקיר ברזל והחזיק בכל כחו בדלת לעצור בעד הרוצחים. וכשכדור מוות פולח את בטנו

הוא מתאמץ בשארית כחותיו ואינו זז ממקומו ועומד איתן על משמרתו, 'הן כוחותי הולכים וגוועים, הבה אשתמש בהם בפעם האחרונה להציל חיי אחרים' – אלה היו דבריו האחרונים (ספר זכרון: 54).

על אברהם דב שפירא מסופר כי "כשעשרות רוצחים מתנפלים עליו בפגיונותיהם, עומד הצעיר אברהם דב נגדם ונלחם באומץ ובגבורה, עד שגופו נעשה ככברה ונופל מתבוסס בדמו" (ספר זכרון: 89). על אליהו דב חייכל, שהיה גם תלמיד הישיבה וגם תושב העיר, מסופר כי היה מסור להוריו בחייו, וגם במותו הציל אותם:

על מזבח אהבתו להוריו גם נפל קרבן ביום המר ההוא... בראותו דרך החלון את מפקד המשטרה ושוטרים רוכבים צוה לאמו להתחבא, והוא עם אחיו הגדול ישראל אריה יצאו החוצה אל השוטרים להתחנן לפנייהם להציל ולשמר על הבית. האספסוף הפראי התנפל עליהם ורוצחם נפש באכזריות... ואמנם במיתתם הם, נצלו כל בני הבית, בהפנותם לזמן מה את תשומת לב הרוצחים אליהם (ספר זכרון: 103).

יש לציין כי יש עדויות למעשי גבורה, תושייה והצלה גם מקרב ניצולי הטבח, ולא רק מקרב החללים, לעיתים במחיר כבד. הסיפורים הבאים התרחשו בבית סלונים: י"ל גרודזינסקי דחף אל מאחורי ארון ספרים ילד ונערה והם יצאו ללא פגע.²⁷ בחור הישיבה יצחק טוקר החביא בחדר מקלחת צדדי ילד וילדה, כנראה בנימין דובניקוב בן ה-12 ואחותו רבקה בת ה-8, ילדים מתל אביב שנפשו בחברון. הוא השתיק את בכיים כדי שלא יתגלו. הוריהם נרצחו, הילדים ניצלו.²⁸ אהרון ז'קוביצקי, בחור ישיבה בן 18, הציל בגופו נערה מתל אביב. מעשהו המדהים תואר בעיתון 'דבר הימים האלה' (גיליון של 'דבר' שיצא תחת שם אחר מטעמי צנזורה):

האנשים נדחקו אחד אל השני, התעלפו, נפלו ושכבו על הארץ ערמה אחת. הערבים התהלכו סביב הערמה, דקרו מתוך זמרה... בתוך הערמה נמצאה גם הבחורה ל' מתל אביב. היא הייתה הקיצונית בערמה לצד הפורעים. ראה זאת בחור הישיבה אהרון ז'קוביצקי וחיפה עליה בגופו והערבים דקרו בו דקירות רבות ודמו נזל ממנו ושטף את הבחורה ששכבה בלי נוע עד שהרוצחים חשבוה למתה ובדרך זו ניצלה.²⁹

ז'קוביצקי נפצע, פונה לשערי צדק ושרד.³⁰ הסיפורים האלה הובאו בעיתונים כעדויות ניצולים ראשוניות, אך לא הוזכרו בספר. גבורת המתים תוארה, אך גבורת השורדים לא זכתה להתייחסות. דברי הסיכום לספר הביעו תבוסה וצער, ללא נחמה:

ככה נחרבה הקהילה היהודית בחברון בתוך סופת דם ואש. כשעתיים נמשכו השחיטה וההרס, ובמשך שעות אלה נחרבה הקהילה היהודית הכי עתיקה בארץ. נשמדה ונהרסה עד היסוד עבודת דורות... טבח שיישאר קינה נצחית לעם ישראל... עיר האבות המקודשה נהפכה לעיר ההרגה (ספר זכרון: 126–127).

הם המשיכו ותיארו את עזיבת היהודים את העיר "רצוצים ומדוכאים":

שתי שורות צפופות של שוטרים עומדים מפתח המשטרה עד הכביש. אחד אחד יוצאים היהודים רצוצים ומדוכאים, עוברים בין השורות ונכנסים לתוך המכוניות.

איור 10: בני הישיבה בקבר האחים בחברון, מתוך: ספר זכרון לקדושי ישיבת חברון כנסת ישראל.

ערבים למאות ממלאים את הגגות והגדרות מסביב. מסתכלים מתוך סקרנות על היהודים האחרונים העוזבים את עיר ההרגה... עיר קדושה ועלובה, שנתיתמה מבניה... נדם קול התורה בעיר האבות – עיר עלובה, יתומה, בודדה (ספר זכרון: 130).

בתיאור זה, המלא צער, השפלה וכישלון, הסתיים הספר. האווירה שעלתה ממנו היא של סיפור אסון ותבוסה, סיפור על צעירים שנרצחו וצעירים שניצלו אך אינם מצליחים להמשיך בחייהם, ומנסים להציב יד ושם לחבריהם המתים.

הד הספרים בעיתונות היישוב

מעיון בעיתונות היישוב נמצא הד מועט לארבעת ספרי ההנצחה. 'דאר היום' כתב ביקורת חיובית אך שולית לספר 'חללי בת עמי':

ר' פנחס בן צבי גראייבסקי לא ייעף ולא ייגע. עכשיו הוא פרסם חוברת 'זכרון קודש להקדושים והטהורים שנהרגו בא"י בשבוע הדמים', שמותיהם ותמונותיהם... ראויה חוברת זו שתמצא בכל בית בישראל, בארץ ובחו"ל, למען קיים מצות זכור תזכור.³¹

גם על ספרו של ברזין הופיעו ידיעות קצרות ולקוניות בעיתונות. ב'דאר היום' נכתב:

בימים אלה יצא לאור ע"י א.צ. ברזין ספר בשם 'יזכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט'. בספר זה שנדפס הדפסה מהודרת על נייר לבן ועבה, באו תמונותיהם ותולדות חייהם של כל החללים שנפלו בא"י במאורעות אב תרפ"ט, עיר עיר וקרבתנותיה. החומר מכיל 271 עמודים.³²

'דבר', במדור אחורי שעסק בספרות, דיווח באופן דומה כי "לזכר קדושי אב יצא ספר בשם 'יזכר עם ישראל את קדושי אב תרפ"ט' מאת א.צ. ברזין. בספר באו רשימות ביוגרפיות על הקדושים עם תמונותיהם".³³ בעיתון שהוציא ברזין בעצמו באופן חד-פעמי, 'לשאלות השעה', הוא פרסם הודעה על הספר שהוציא: "יזכר! יזכר! בכל בית ישראל צריך שימצא הספר 'יזכר' המוקדש לחללי אב תרפ"ט. 120 תמונות בצורף תולדות חייהם של הקדושים. נדפס על נייר משובח".³⁴ בכתב העת 'כתובים' הופיע הספר ברשימת "ספרים שנתקבלו", ללא תיאור.³⁵ ואולם, כל אלה היו בהחלט ידיעות שוליות.

לספרו של טריווקס, "מלחמה ושלוש בארץ ישראל", היו יחסי ציבור מעט טובים יותר. מודעות על הספר התפרסמו בעיתונים 'הארץ', 'דבר', 'דאר היום' ו'כתובים', כולן פרסומות ממומנות. הן הציגו אותו באופן שונה מאוד מן הספרים האחרים, כספר נעים לעיון ומתאים למתנה, כפי שראינו גם בפרק על הספר.³⁶ ב'הארץ' קראה פרסומת: "קחהו ליום חג!"³⁷ עוד הודגשו הנימה האופטימית העולה ממנו ופארו האלבומי:

מלחמה ושלוש בארץ ישראל. אלבום לזכרון מהימים הראשונים של הציונות ועד הזמן הזה בתשומת לב מיוחדת למאורעות האחרונים. ספר בשבילך! ספר מתנה בעד קרוביך בחוץ לארץ! הוצאה שלא נדפסה עוד בארץ ישראל דוגמתא ליופי והידור: פורמט גדול, מכורך בד נהדר, מזהב, התכריך נייר גויל, בנרתיק מיוחד! 300 קלישאות על נייר סיד מובחר. 160 עמודים גדולים מיוחדים לתמונות... ביאורים בשלוש שפות. תמונות מרהיבות עין של בנין הארץ. מקומות החורבן. כל קדושי אב תרפ"ט, רבים מהפצועים, הפליטים.³⁸

ההתלהבות העולה מן הדברים מעט תמוהה לאור הנסיבות הטרגיות. כפי שכבר אמרנו, כריכתם יחד של "תמונות מרהיבות עין" עם "הקדושים, הפצועים והפליטים" מעוררת אי-נוחות. בפרסומת לספר ב'דבר', מלבד תיאורי פאר הפורמט, הוצגה האידאולוגיה שמאחורי ההוצאה: "אנו רוצים להראות כאן, שלמרות כל המכשולים והמניעות, גברו המרץ ורוח החלוציות של בחירי ישראל, ועלה בידם לפעול גדולות ונצורות".³⁹ עוד הודגש כי הספר מיועד להפצה בחו"ל: "כששואל אותך קרובך או מכריך מחו"ל מהנעשה והנשמע בארץ – שלח לו את הספר האלבום הזה, והוא יודה לך מקרב לבב".⁴⁰ כתבת פרסומת שהופיעה ב'דבר' כחודש לאחר מכן הציגה מכתבים מרחבי העולם על ההתרגשות מן העיון בספר – מלודז', בגדד, ניו יורק, אוסטרליה ודרום אפריקה. לדוגמה, ד"ר זמיר מניו יורק צוטט: "הוד ותפארת! זהו ספר החיים והמתים בארץ האבות".⁴¹ אך נראה כי גם לספר זה לא היה הד ציבורי. מלבד המודעות שפרסמה ההוצאה עצמה לא ניכר יחס אליו, לפחות בראי העיתונות.

דווקא על 'ספר זכרון לקדושי ישיבת חברון', שלפי הכתוב בו מטרתו הייתה לפנות לתלמידי הישיבה ולא לציבור, הייתה תגובה משמעותית יותר. מלבד אזכור לקוני ב'דבר' וב'הארץ', כחלק מרשימת ספרים חדשים שיצאו לאור,⁴² הופיעה תגובה נרגשת בבמה

מפתיעה – 'כתובים', כתב עת ספרותי שפרסם דברים בוטים נגד היישוב הישן לאחר המאורעות (גלעדי וגולדשטיין 2022: 60). המשורר מרדכי אבי שאול כתב כי מעמודי הספר "עולה באפינו ריחה היקר של התורה... מימי לא קראתי ספר מתוך התעושות עינים כזאת". הוא הצביע על בחורי הישיבה כסמל ל"ישראלי השואף, האני המתעלה ומתקדש, האני הרוחני הנרמס בדורנו לא בידי רוצחים בלבד, אלא גם בידי אנשי הקדמה האנושית, אשר שמו את הנשמה לבורג מברגי מכונת החיים". לדבריו, שיקולי היישוב הפכו לתועלתנים, בעוד שמדמות בחורי הישיבה עולה "השקפת חיים חדשה... אשר מושגים וערכים אחרים לה, חיים של התקדשות והתעלות תדירית בזוך נפש, בטהר רוח, ביפי נשמה". הוא סיכם בתקווה ש"ישיבת חבורן, אשר בה נטועה הכרת תרבותיות נשגבה כזו – תנוחם ותיבנה!"⁴³ מעניין לראות כי ממרחק שנה למאורעות הכותב הביט על ערכי תלמידי הישיבה בחבורן בפרט והיישוב הישן בכלל, שהתמקדו ברוחניות, לא במבט ביקורתי אלא בהערכה.

דיון וסיכום

ישיבת חבורן ערכה הנצחה פנימית עבור תלמידיה, במטרה לחזק את רוח הניצולים, לשתף בטראומה, ובעיקר להזכיר את החברים שנרצחו. ההשפעה הפנימית הייתה המטרה מראש, ולצידה היה גם מעט הד ציבורי. לא כן שלושת הספרים האחרים.⁴⁴ שלושה סופרים חשו כי לא ייתכן שלא תהיה הנצחה לעשרות חללי המאורעות, רובם חללי חבורן, ובראותם כי אין הנצחה מאורגנת ניסו לעשות זאת בעצמם. מטרת כל אחד מהם הייתה מעט שונה: פנחס גראייבסקי רצה לתעד אסון בעולם היהודי כאדם שהשקיע מאמצים רבים בתיעוד. הוא ערך ספר שדמה לספרי תיעוד מפוגרומים או מן השואה, והתמקד בתמונות חללים שלא יאפשרו את הכחשת המאורעות ובקינות על מותם; אבא ברזין רצה להנציח את חייו של כל חלל וחלל, ועשה זאת בעבודה קפדנית. לצד המטרה העיקרית של הנצחת הפרט הוא ביקש כי הספר יחזק את היישוב, וקרא ליהודי חו"ל לתמוך, לחזק ואף לעלות לארץ; יצחק טריווקס שאף במוצהר שספרו ישמש הסברה ציונית מעודדת, בעיקר כלפי יהודים מחו"ל. הוא ערך את ספרו בפורמט מושקע, בכמה שפות ובליוי תמונות רבות ואיכותיות, במטרה לעודד את קנייתו. בהיבט התוכני הוא ביקש לכוון את טרגדיית המאורעות עם הצלחות היישוב וכך להציג את היישוב בארץ כסיפור הצלחה חלוצי שהמאורעות לא יוכלו לעצור. כחלק ממטרתו להפיץ את הספר הוא אף השקיע בפרסומות ממומנות בכמה עיתונים ביישוב.

ואולם, הציבור לא נענה. אפילו בשביל להשיג את תמונות החללים העידו כמה מן הכותבים שהיה עליהם לפנות שוב ושוב למשפחות או ליישובים, מה שנראה כחוסר מוטיבציה לשתף פעולה. כיצד אפשר להסביר את חוסר המוטיבציה הזה? הרי אפשר היה לצפות כי משפחות שכולות ויישובים יוקירו את הרצון להנציח את יקיריהם. ייתכן שהעזוץ היה כה רב עד שקרובי הנרצחים לא היו פנויים רגשית לפעולות אקטיביות, שהרי מדובר על התקופה הסמוכה לאובדן. ייתכן שהעובדה שמוציאי הספרים לא היו דמויות מוכרות גרמה לקרובים שלא לראות בהם בני-סמך למשימה זו, ולא להתייחס לפנייתם ברצינות. ייתכן אף שחששו כי מדובר בספרים שנועדו לתועלת כלכלית, כפי שנראה מאופי הפרסומות לספרו של טריווקס, ולא היו מעוניינים שיקיריהם ישמשו לצורך עסקי.

ההשערה המשכנעת ביותר להבנתי היא התחושה הקשה והמשפילה העולה מן הספרים, התחושה כי היישוב נכשל ביכולתו להתגונן, והתהייה המפחידה שעולה מהם אם חלילה ייכשל שוב בעתיד.

לאף אחד מהספרים לא היה הד משמעותי בעיתונות, ומכך אפשר לשער שגם בקניית הספרים לא נרשמה התעניינות משמעותית. אם נשווה זאת לדוגמה לספר 'זכור', שיצא לזכר חללי השומר בשנת 1911 ובכמה הוצאות בחו"ל בשנים שלאחר מכן ועורר הד רב בעיתונות היישוב, או לספרים 'מאורעות תרצ"ו' ו'ספר השומר' שיצאו בעשור הבא, בשנת 1937, וזכו להצלחה, העדר ההד בולט במיוחד (Frankel 1986; זלטנרייך 2020).

הדבר עולה בקנה אחד עם הנצחה נוספת לחלל מאורעות תרפ"ט, שזכתה לתשומת לב שולית, על אף המסר המעודד וההשקעה המרובה בהנצחה. ביוזמת המוסדות הלאומיים הוחלט להקים אנדרטה בחולדה לזכר גיבור הקרב במקום, אפרים צ'זיק. צ'זיק, סגן מפקד ההגנה על החווה החקלאית, היה הנופל היהודי היחיד בקרב שבו נהרגו כ-40 ערבים. היה זה קרב גבורה הרואי וסיפור הצלחה כביר, והנקודה היחידה שבה יחס הנפגעים היה בולט לטובת היישוב העברי. אנדרטה גדולה ומרשימה הוקמה במקום על קברו של צ'זיק. היא דמתה ברמת ההשקעה לאנדרטת 'האריה השואג' בתל חי, שהוקמה באותן שנים. למלאכת העיצוב נבחרה הפסלת המוערכת בתיה לישנסקי. אף על פי כן הפכה האנדרטה תוך שנים מעטות למזנחת ונשכחת, בניגוד מוחלט לאריה השואג (שלו-כליפא 2002).

הצירוף של כל אלה יחד – כמה ספרים שכל אחד מהם נשא אופי שונה אך כולם לא עוררו הד, התעניינות או התפעלות בציבור – מוביל לדעתי למסקנה שאפשר לראות בפעולות להנצחת המאורעות כישלון. כישלון הספרים מעיד על חוסר מוטיבציה של הציבור לעסוק באירוע הנורא. נזכיר כי העיתונות הייתה שופר משמעותי בחיי היישוב בתקופה, ואם לא היה בה אזכור משמעותי לספרי הזיכרון לזכר חללי המאורעות, זוהי עדות להשפעתם המועטה.

הד רחוק יותר לכישלון הוא מיעוט העיסוק בספרים אלה במחקר. במחקרים מאוחרים שעסקו בהנצחה ביישוב לא מצאתי התייחסות לספרים אלה, בשונה מספרי הנצחה מתקופות אחרות כאמור. אפשר לשער שאם לא שמענו עליהם במחקר ולא בעיתונות בת התקופה, כנראה שרבים לא שמעו. הצלחה מסוימת ניתן לזקוף לספרים אלה ברמת התיעוד, שאכן קיים, אך אפשר להבין מדברי המוציאים לאור שהם שאפו ליותר מזה.

כדי להבין את כישלון הנצחת המאורעות ננסה להתייחס למצבו של היישוב לאחר קיץ תרפ"ט. השפעה אחת בולטת של המאורעות הייתה בתגובת יהודי העולם, שנחלצו לעזרת היישוב בהמוניהם בקריאות מחאה לממשלת המנדט, בתפילות לזכר הקדושים, וגם באלפי מבקרים שפקדו את היישוב. רבבות יהודים ברחבי העולם ערכו אסיפות הזדהות ומחאה. ההתעוררות היהודית למען היישוב הייתה בעוצמה שלא נודעה בעבר. תרומות זרמו במהירות לקרן העזרה לניזוקי המאורעות. מלבד תמיכה ותרומות הגיעו גם מאות עולים חדשים בתגובה למאורעות, כבר במהלך חודש אב תרפ"ט. היה זה שינוי בהחלט חיובי שהתחולל בעקבות המאורעות.

לעומת זאת, בהיבט של אומן היישוב וההנהלה הציונית בממשל הבריטי, המאורעות היו נקודת שבר ואכזבה גדולה. התגובה הבריטית הפושרת בימי המאורעות עצמם וכן ועדת החקירה שקמה אחריהם, שמסגרה את סיפור המאורעות כמלחמת אזרחים ולא

כטבח חפים מפשע, הראתה להנהלה הציונית כי חלה תפנית שלילית במחויבות הבריטית לתנועה הציונית. הפעולות הציוניות בלונדון בחודשים שלאחר מכן נחלו מפלה בזו אחר זו, ושינו את התפיסה המדינית של ההנהלה הציונית.

ואולם, השינוי הניכר ביותר היה בהיבט הביטחוני, או ליתר דיוק בהבנת העוצמה של הסכנה שבה שרוי היישוב. החוקר אורי כהן טען כי בתפיסתו של בן גוריון חל מפנה חד בהיבט זה לאחר המאורעות, ומסקנתו הייתה שסכנת השמדת היישוב ממשית וריאלית. הציונות אחרי המאורעות הפכה בעיני בן גוריון מפוליטיקה לביו-פוליטיקה, כלומר לתנועה שמטרתה היא קודם כול הישרדות.⁴⁵ בגילוי הדעת של מפלגות הפועלים כתב בן גוריון שמטרת המאורעות הייתה לא פחות מהשמדת היישוב.⁴⁶ כמה חודשים לאחר מכן הוא נשא נאום בוועידת ייסוד מפא"י, שבו הציג את תמונת המציאות בעיניו במילים קשות:

הציונות העמידה אותנו בארץ לא רק בפני שאלות קיום קשות – אלא גם בפני שאלת השאלות של אדם עלי ארץ: הוצגו פנים אל פנים מול המוות... עלינו להעריך את התוצאות הפוליטיות של המאורעות הללו. והתוצאות הן אולי יותר מסוכנות מעצם המאורעות... הרעיון של השמדת היישוב נעשה לנחלת רבים... אין זה סוד שנעשית עכשיו עבודה אינטנסיבית, לא לשם חזרה על מאורעות אב, אלא לשם בצע את הדבר אשר לא יכלו – ואולי לא זממו – לעשות באב... חטא חטאנו, אשר לא יסולח לנו גם אם נצדק כמלאכי השרת... חטא החולשה. אנו חלשים – זוהי אשמתנו. נדמה לי שהבנת העובדה הזאת על החטא הקדמון שלנו מונחת ביסוד תפיסתנו הציונית... גם המחנה הציוני רפו ידיו, נתפס לפחד ורצונו נשתתק... ושוב אנו עומדים מבודדים בעם היהודי, חלוץ בלי מאסף, צבא בלי עורף... לא המפעל הציוני עורר את המוני הערבים לעשות טבח ביהודים, אולם הטבח ביהודים עורר את המוני הערבים להילחם במפעל הציוני (בן גוריון

1931: ר"ג-רכ"ב).⁴⁷

בן גוריון הדגיש שעיקר הציונות הוא בקיום הפיזי, ולא ברעיונות. המאורעות שינו את המציאות: הערבים, שלא ברור לו מדוע החלו במאורעות, גילו מה שלא ידעו קודם – שהשמדת היישוב אפשרית. ברגע שהשמדה הפכה מרעיון שלא יעלה על הדעת לאפשרות ריאלית, החולשה הפכה לחטא הגדול ביותר, והכוח – למטרה הראשונה בחשיבותה (כהן 2007: 238–241). העם היהודי אמנם התגייס בהמוניו לעזור לאחר המאורעות, אבל אי אפשר להתעלם מהפחד הממשי שהטריד אותו מפני תוצאות הרוג אסון שעלולות להיות למפעל הציוני. היישוב נותר לבדו במערכה, כאשר ברור לו כי הוא יעד להתקפה.

לא רק בן גוריון דיבר על סכנת השמדה: מחוץ לדפי העיתונים הביעו אנשים שונים פחד וחשש כבדים. במועצת ההסתדרות בספטמבר 1929 שאל מאיר יערי, מנהיג תנועת 'השומר הצעיר': "מאה וחמישים אלף יהודים על הר געש. מה המוצא? מה אנו עונים לעם ישראל?" (שפירא 1993: 240). הסופר והפובליציסט אברהם שבדרון התריס בספרו: "אם גם במולדתנו תחול עלינו הקללה הכי איומה אשר בתוכחה: והיו חיך תלואים לך מנגד, תלויים בחסדי האחרים... איזו אם מולדת, מקלט בטוח, כאן?" (שבדרון תרצ"א: 50) הסופר ש"י עגנון כתב על הערבים לאחר המאורעות: "אין אני שונאם ואין אני אוהבם, מה אני מבקש – לא לראות את פניהם. לפי עניות דעתי צריכים עכשיו לעשות גטו גדול, של חצי מיליון יהודים בארץ ישראל, שאם לא כן חס ושלום אנו אבודים" (שגב 1999: 268).

הרעיון כי יש להפריד בין הקהילות וההנחה כי היישוב נתון לסכנה ממשית, אלה דברים שלא נאמרו קודם תרפ"ט. בן גוריון הגיע מהר מאוד למסקנה שאמירות מעין אלה עלולות לחתור תחת היסוד של התנועה הציונית כיוון שהן מעוררות פחד, ולכן חדל מלומר אותן בציבור (שפירא 1993: 242).

הבנת גודל הסכנה הטמונה בסכסוך הובילה לצורך לחזק את ביטחון היישוב מחד, מה שנעשה בהצלחה רבה בהגדלתו ובחיזוקו של ארגון ההגנה, ומאידך נוצר גם הצורך להסתיר את גודל הסכנה. זה ניכר לא רק בבן גוריון, שכאמור מיתן את דבריו בציבור, אלא גם במונח שבחר היישוב לתיאור מה שהתרחש: לא טבח ולא פוגרום, מילים שנכתבו בעיתונות בתחילה (ראו גלעדי 2023–2024), אלא מאורעות. השימוש במונח נוח זה, שאינו רומז כלל על הטבח שהתחולל, לצד הדגשת סיפורי גבורה של בודדים וטשטוש הדרגתי של סיפורי הזוועה, עזרו להפחית את גודל האסון (לנג 1988).⁴⁸

בחזרה לספרי הזיכרון לחללי תרפ"ט: ייתכן שתרמה לחוסר הפצתם העובדה שהסופרים לא היו דמויות בולטות ביישוב. אמנם לכולם היו פרסומים נוספים, אך הם לא הפכו לדמויות ידועות. יתרה מכך, נראה שהיישוב לא היה מעוניין לעורר את אוירת הדכדוך והאבל שעלתה מספרי הזיכרון. על אף שחלקם רצו בחיזוק היישוב, הזוועות, ההרוגים וחוסר האונים זעקו מהם. האם סיפורים על ילדים שנדקרו בעודם בידי אימותיהם יעוררו רצון בקרב יהודי העולם להצטרף ליישוב בארץ, כפי שביקש ברזין? כנראה שלא. נראה שהיישוב לא רצה לעסוק בהנצחת הרוגי תרפ"ט כי הנצחה כזאת לא תתרום דבר ליישוב. להפך, היא הדגישה את חולשתו, חולשה מעוררת אימה שאת עוצמתה איש לא שיער עד אז. השבר היה כה גדול, הסכסוך התגלה כמדמם ואכזרי והסכנה האורבת בכל רחבי הארץ הייתה כה מאיימת, שלא היה צורך להדגיש את הדברים יותר מעוצמת הזעזוע שיצרו בכל מקרה. היישוב רצה להמשיך קדימה ולהתחזק ולא להתבוסס באסונו, בחולשתו ובהפניית העורף הבריטית שהתגלו בימי האסון.

להשערת, כישלון הפצת הספרים נבע בעיקר מרצון להדחיק את עוצמת הסכנה שעלתה מן המתואר בהם. מסקנה זו עולה בקנה אחד גם עם דבריו של החוקר הלל כהן, שלפיהם היישוב השתנה בחדות בעקבות המאורעות אך נמנע מלעסוק בהם. לדבריו, מ־1930 ועד 2013 לא יצא ספר מחקר בעברית שעסק במאורעות (כן יצאו מעט ספרי זיכרון). היעדר זה, כשמדובר באירוע כה מסעיר, אומר דרשני ומעיד על רצון שלא לעסוק בנושא כל עוד הסכנה הטמונה בסכסוך ממשיכה לרחף (כהן 2013).

ניכר כי האווירה ששררה ביישוב הייתה אווירה של סכנה, שכדי להמשיך להתקיים היה צורך להדחיקה ככל שאפשר. ספרי זיכרון המציגים את החללים ומגוללים את האירועים לא היו מועילים לכך אלא להפך. את חללי חברון בפרט, עם האכזריות הקיצונית בהירצחם, ואת חללי תרפ"ט בכלל, היישוב לא היה מעוניין לזכור. את טבח חברון רצה היישוב בעיקר לשכוח.

הפניות

מקורות ארכיוניים

ארכיון הספרייה הלאומית

עיתונות

דבר

דבר הימים האלה

דאר היום

הארץ

ירושלים

כתובים

לשאלות השעה

קונטרס

ספרים וכתבי עת

אלידע ע' 2017. בין טשטוש להבלטה: העיתונות העברית בארץ ישראל נוכח מאורעות 1929. **קשר** 50: 19–42.

ארנון נ' 2005. התנגדות הממסד הציוני לחידוש היישוב היהודי בחברון לאחר פרעות תרפ"ט. **מחקרי יהודה ושומרון** יד: 233–246.

בן גוריון ד' 1931. דרכנו המדינית לאחר המאורעות. **אנחנו ושכנינו**. תל אביב.

ברזין א"צ תר"ץ. **יזכר עם ישראל את קדושי תרפ"ט**. ירושלים.

גוטמן נ' תרפ"ט. **מאורעות ארץ ישראל: טלגרמות וידיעות בציונים**. תל אביב.

גולדשטיין י' 2019. **בן-גוריון – ביוגרפיה**. רמת גן.

גלעדי ד' 2023–2024. חשיפת זוועות בסיקור מאורעות שנות העשרים והשלשים בעיתונות היישוב. **קשר** 61: 91–116.

גלעדי ד' וגולדשטיין י' 2022. קללי נפשי את חברון: סיקור מאורעות תרפ"ט והנצחתם כראי לביקורת על היישוב הישן. **קתדרה** 181: 59–84.

גרייבסקי פ' תרפ"ט. **חללי בת עמי: זכרון קדוש להקדושים והטהורים שנהרגו בארץ-ישראל בשבוע הדמים ימי הפרעות והזוועות אב התרפ"ט, שמותיהם ותמונותיהם**. ירושלים.

דינור ב"צ (עורך) תשט"ו–תשל"ב. **ספר תולדות ההגנה**. תל אביב.

זלטנרייך י' 2020. עיצוב תרבות מגויסת: ספר מאורעות תרצ"ו וקובץ השומר. **עיונים** 33: 220–243.

- טריווקס י' 1930. **מלחמה ושלוש בארץ ישראל – אלבום לזכרון מהימים הראשונים של הציונות עד הזמן הזה, בתשומת לב מיוחדת למאורעות האחרונים**. תל אביב.
- זרעאל ר' 2005. ספרות ההנצחה בישראל תולדותיה ואופיה. **אריאל** 171-172: 19-34.
- כהן א' 2007. **הישרדות: תפיסת המוות בין מלחמות העולם בארץ ישראל ובאיטליה**. תל אביב.
- כהן ה' 2013. **תרפ"ט – שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי**. ירושלים.
- לנג י' 1988. מאורעות תרפ"ט: הפרעות, פרעות או מרד? **קתדרה** 47: 134-158.
- מוריס ב' 2004. **קרבות**. תל אביב.
- ישיבת חברון תר"ץ. **ספר זכרון לקדושי ישיבת חברון כנסת ישראל**. ירושלים.
- עמיקם י' תר"ץ. **ההתקפה על היישוב היהודי בא"י בתרפ"ט**. חיפה.
- עזריהו מ'. מקומה של תרבות הזיכרון בעיצוב זהות קולקטיבית. **יזכור – אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל** (25.2.2024). <https://www.izkor.gov.il/d5498988a39024711a948b65a05f2d81>.
- פוקו מ' 1996. **תולדות המיניות – הרצון לדעת**. תל אביב.
- שבדרון א' תרצ"א. **יסודי האידאולוגיה של 'ברית שלום': מתוך השקפת הציונות האינטגרלית**. ירושלים.
- שגב ת' 1999. **ימי הכלניות**. ירושלים.
- שלר-כליפא נ' 2002. אנדרטת 'עבודה והגנה' בחולדה. **קתדרה** 102: 97-122.
- שפירא א' 1993. **חרב היונה**. תל אביב.
- Giladi D. and Goldstein Y. 2023. We Are All Ready to Fall: Creation of the Norm of Acceptance and Restrained Mourning in Davar during the Great Arab Revolt (1936-1939). *Journal of Israeli History* 41: 101-125.
- Frankel J. 1986. The 'Yizkor' Book of 1911: A Note on National Myths in the Second Aliya. In: H. Ben Israel, A. Goren, O. Handlin, M. Heyd, G. Mosse and M. Zimmerman, eds. *Religion, Ideology and Nationalism In Europe and America*: 355-384.
- LaCapra D. 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore.
- Rothe A. 2011. *Popular Trauma Culture: Selling the Pain of Others in the Mass Media*. New Jersey.
- Schwarz D. 1999. *Imagining the Holocaust*. New York.
- Smith B. 1992. *The roots of Separatism in Palestine*. New York.
- Wasserstein B. 1991. *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict 1917-1929*. Oxford.
- Weissman G. 2004. *Fantasies of Witnessing: Postwar Efforts to Experience the Holocaust*. Ithaca.
- Zerubavel Y. 1995. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago.

הערות

- 1 עוד על מאורעות תרפ"ט ראו שגב 1999: 253–268; מוריס 2004: 107–120; שפירא 1993: 239–256; דינור 1973: 301–391; Smith 1992; Wasserstein 1991.
- 2 המרד הערבי (1936–1939) שהתחולל שנים מעטות לאחר מכן, אמנם היה אינטנסיבי יותר ממאורעות תרפ"ט: הוא נמשך כ־3 שנים, נהרגו בו כ־500 יהודים ונפצעו כ־1000. ובכל זאת הטלטה הרגשית שהוא עורר לא דמתה לאירועי תרפ"ט. התגובות הראשונות למרד הביעו זעזוע, אך מהר מאוד השתררה תחושת שההתנגשויות עם הערבים מופיעות במחזוריות קבועה. התחושה הייתה שליישוב כוח ממשי ולכן גלי האלימות בוודאי אינם רצויים, אך ניתן להשלים עימם.
- 3 מ' עזריהו, "מקומה של תרבות הזיכרון בעיצוב זהות קולקטיבית". **יזכור – אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל**. <https://www.izkor.gov.il/d5498988a39024711a948b65a05f2d81>
- 4 ז' בן ישי, אלבום של ילידי הארץ, **הארץ**, 22.9.1930.
- 5 י' רימון, קינות, בתוך גרייבסקי תרפ"ט: א.
- 6 י' רימון, משירי הצער, גרייבסקי תרפ"ט: ט.
- 7 י' רימון, (שיר ללא שם), גרייבסקי תרפ"ט: יד.
- 8 ש"ב שולמן, הר' שמואל רוזינהולץ זצ"ל, גרייבסקי תרפ"ט: יח.
- 9 ש"ב שולמן, הרב ר' משה גולדשמיד זצ"ל, גרייבסקי תרפ"ט: ו.
- 10 ש"ז לנדרס, הרב אברהם יעקב הכהן אורלנסקי ז"ל, גרייבסקי תרפ"ט: ח.
- 11 ר' שמואל רוזנהולץ ז"ל, גרייבסקי תרפ"ט: ו.
- 12 רק לאחר טענות חוזרות מצד היישוב על השחתת גופות ועל פגיעה מינית הורתה ועדת החקירה הממשלתית להוציא חלק מחללי חבור מקברם ולצלמם. לפני הקבורה היא לא התירה זאת ("מהמתרחש בארץ", **דבר**, 5.9.1929). היישוב ראה במשטרת חבור שותפה של ממש בטבח ובניסיונות לטיחו, בין השאר בשל האיסור לתעד (ראו לדוגמה את ספר הקריקטורות, גוטמן תרפ"ט).
- 13 לדוגמה: "תשובת ד"ר גריי ופרופ' גטצובה להודעת הרופאים הבריטים", **דאר היום**, 29.9.1929.
- 14 בצילומים נראו גודל יודלביץ, י' ויינר והנער נחמן סגל, שלושתם נרצחו בירושלים. שלושתם צולמו במראה מיוסר, עם סימני דם ואלומות. התמונות פורסמו בעיתון ב־8, 9 ו־10 בספטמבר 1929.
- 15 לפי ספר תולדות ההגנה, "במדינות שונות הוקמו ועדי עזרה, שאוחדו בדצמבר 1929 ל'קרן העזרה לא"י". בזמן קצר נאספו כ־800,000 לא"י. בכספים אלה הוקמו הריסות באר טוביה, מוצא והרטוב, נבנו בנייני בטחון וגדרות מגן ב־30 יישובים חקלאיים, הוקמו בניינים ושכונות חדשות בפרברי ירושלים, שהוסיפו הרבה לביצור העיר. כסף רב הושקע בשיקום צפת היהודית ובהקמת מרכז מסחרי בעיר זו. כבישי בטחון נסללו ביישובים רבים" (דינור 1973: 396). נעם ארנון ציין כי עבור שיקום הקהילה בחבור לא הסכימה הנהלת הסוכנות היהודית, ששלטה בכסף זה, לתמוך במאום, על אף בקשות והפצרות חוזרות בעניין (ארנון 2005: 233–246).
- 16 פוגרום קשינב – תצלומים, אוסף תצלומים וקטעי עיתונות על הפרעות ברוסיה, הספרייה הלאומית, 713/01V ; פרעות קשינב – אלבום תצלומים, אוסף התצלומים, הספרייה הלאומית, TMA 5492.
- 17 ב' עובדיה, "תערוכת בצלאל", **דאר היום**, 17.4.1924.
- 18 בשנת 1928 החל להוציא את השבועון 'עתידי המזרח', אך חדל לאחר 16 גיליונות. בשנת 1931 הוציא גיליון בודד בשם 'לשאלות השעה'. נוסף על כך פרסם לעיתים רחוקות מאמרים ב'דאר היום', בעיקר בנושאי כלכלה ותעשייה.
- 19 "מתבקשים", **דאר היום**, 8.7.1930: "כל מי שיודע פרטים על הקדושים רבי מאיר אפלבוים ז"ל... ר' יעקב כהן ז"ל... מתבקשים להודיע באופן תכוף למר א.צ. ברזין".

- 20 היו שהגדירו אותו כספר ההנצחה הראשון ביישוב שהוקדש לחללי תקופה מוגדרת (זרעאל 2005: 21). נראה שהספרים הקודמים שהזכרנו כל כך נשכחו עם השנים, עד שלא נודעו אפילו לחוקרים.
- 21 **הארץ**, 17.10.1930.
- 22 עוד על הביקורת החרפה כלפי היישוב הישן, ובפרט כלפי תושבי חברון לאחר המאורעות: גלעדי וגולדשטיין 2022.
- 23 הרב י' סרנא, "האנק דם", **ספר זכרון**: 14.
- 24 י"ב, "בכיה לדורות", ספר זכרון, 19.
- 25 א.ס., "הגות אבל", ספר זכרון, 23.
- 26 מ', "מתוך ההפכה", ספר זכרון, 24.
- 27 ממגלת חברון, **דבר**, 4 בספטמבר 1929.
- 28 ממאורעות הזוועה בחברון, **ירושלים**, 5 בספטמבר 1929, 10.
- 29 בית אליעזר דן סלונים, **דבר הימים האלה**, 30 באוגוסט 1929.
- 30 ברשימת הפצועים מופיע שמו של הבחור כשקוביצקי. הוא פונה לשערי צדק במצב בינוני (רשימת פצועי חברון שהובאו לבתי החולים בירושלים ב-25.8.29 בלילה, **ירושלים**, 29 באוגוסט 1929, 45–47).
- 31 חללי בת עמי, **דאר היום**, 23.12.1929.
- 32 יזכור, **דאר היום**, 9.10.1930.
- 33 בספרות ובאומנות, **דבר**, 13.10.1930.
- 34 **לשאלות השעה – מופיע בקשר עם המצב הכלכלי-פוליטי שנוצר בארץ**, אדר תרצ"א.
- 35 ספרים שנתקבלו, **כתובים**, 30.10.1930.
- 36 דבר הימים האלה עמ' 49.
- 37 **הארץ**, 13.10.1930.
- 38 **הארץ**, 17.10.1930.
- 39 מלחמה ושלוש, **דבר**, 31.10.1930.
- 40 שם.
- 41 מחמשת חלקי תבל, **דבר**, 26.12.1930.
- 42 יצאו לאור, **הארץ**, 30.1.1931; נתקבל למערכת, **דבר**, 2.2.1931.
- 43 מ' אבי שאול, ספר זכרון, **כתובים**, 29.1.1931.
- 44 יש לציין כי ספר נוסף יצא באותה שנה בידי ישראל עמיקם, עיתונאי ב'דאר היום' – 'ההתקפה על היישוב היהודי בארץ ישראל בתרפ"ט'. זהו אינו ספר מקורי אלא אוסף כתבות שפורסמו בעיתוני היישוב על המאורעות, ולכן לא התייחסתי אליו במאמר זה.
- 45 המונח ביו־פוליטיקה הוא מונח שטבע הפילוסוף מישל פוקו. הוא הצביע על כך שהחל מהמאה ה־19 נוצרה עבור משטרים היכולת לחסל המונים, להרבות אוכלוסייה ולפקח עליה באופן שלא היה קודם לכן. המלחמות הפכו לעקובות מדם בשל טכנולוגיות חדשות. לצד הכוח לחשוף אוכלוסייה למוות כללי היה גם הכוח להבטיח לאוכלוסייה את המשך קיומה. כך המשטרים הפכו לאחראים על ההישרדות. הקיום שבשמו יצאה מאז אומה למלחמה לא היה קיום משפטי של ריבונות, אלא קיום ביולוגי של הישרדות. כך הפכה הפוליטיקה לביו־פוליטיקה (פוקו 1996: 92).
- 46 גילוי דעת של אחדות העבודה והפועל הצעיר, **קונטרס**, י"ד אלול תרפ"ט.
- 47 הדברים נאמרו ב־5.1.1930.
- 48 יש לציין כי בשנים שלאחר מכן, בימי המרד הערבי, מגמת המעטת עוצמת הזעזוע והזוועה גברה והפכה לנורמה בעיתונות היישוב. גם אירועי דמים איומים תוארו בדרך כלל באופן כללי מאוד, ללא פרטים קשים, תמונות ודברי הספד אישיים, באופן שהפחית את עוצמת העצב והבהלה (Giladi and Goldstein 2023).